

TARIQ BUQ'RA
USMON
G'OZIXON

ROMAN II KITOB

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

TARIQ BUG'RA

USMON G'OXIXON

Tarixiy roman

Ikkinchi kitob

ZIYO NASHR

Toshkent
2020

UO‘K: 821.512.161-31

KBK 84(5Tuk)

B 99

Tahrir hay’ati:

**Naim Karimov, Umarali Normatov, Erkin A’zam,
Xurshid Do’stmuhammad, Suvon Meliyev,
Shuhrat Sirojiddinov, Dilmurod Quronov, Nurboy
Jabborov, Uzoq Jo’raqulov, Ulug‘bek Hamdamov,
Abdurahmon Jo‘rayev**

Tarjimon:

Fayzi Shohismoil

Tarixiy asarlar o‘zining qiziqarliligi, ibratliligi, moziydan xabarlar berishi bilan e’tiborni tortadi. Tarixiy haqiqatlar xolis holda aks ettirilgan ijod namunalari mangulikka daxldordir.

Qo‘lingizdagi kitob – „Usmon G‘ozixon“ romanida o‘z davrida dunyoning eng kuchli davlati bo‘lgan Usmoniylar imperiyasi asoschisi Usmon G‘ozixon hayoti aks ettirilgan. Roman o‘zining badiiy joziyasi, tarixiy ibrati bilan sizga manzur bo‘lishiga ishonamiz.

ISBN 978-9943-6343-3-6

© Fayzi Shohismoil (tarj.).

© „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020.

NASHRIYOTDAN

Biz o'tgan mingyilliklar davomida jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan, uni o'zgartira olgan xalqmiz. Madaniyat, san'at, axloq, falsafa, fan va adabiyot sohasida buyuk ajdodlarimiz qoldirgan ulkan meros hali-hamon dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlari tomonidan e'tirof etilib, o'rganib kelinadi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Burhoniddin Marg'iloniy, Ahmad Farg'oniy, Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Bahouddin Naqshband, Abullays Samarqandiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab singari yuzlab ajdodlarimiz borki, biz ularni hech ikkilanmasdan jahon miqyosidagi mutafakkirlar deyishga haqlimiz. Ammo bugungi avlod ularning buyuk shaxsiyati, tarixi, jahonshumul shon-shuhrati bilangina cheklanib qolmasligi lozim. Ajdodlarning madaniy, ma'rifiy, ilmiy, ijtimoiy, adabiy faoliyati, hayot tarziga doimo hushyor nigoh va ibrat ko'zi bilan qarashimiz maqsadga muvofiq. Tarixiy manbalarni sinchiklab o'rganadigan bo'lsak, mutafakkir ajdodlarimiz jahon madaniyati, ilmiy va badiiy tafakkuri bilan doimiy tarzda hamqadam, hamnafas bo'lib kelganlar. Jahonda ro'y berayotgan birorta madaniy-intellektual o'zgarish, biror badiiy tafakkur namunasi bobolarimiz nazaridan chetda qolmagan. Ajdodlarimiz ularni o'qib, uqishar ekan, o'z milliy madaniyatlarini rivojlantirish, jahon xalqlaridan ortda qolmaslikni maqsad qilganlar. Ko'plab xorijiy tillarni bilganlari, xorij mutafakkirlari yozgan asarlarni tarjima qilganlari bu o'rinda qo'l kelgan. Eng muhimi, xorij madaniyati, badiiy-ilmiy tafakkuri namunalariga nisbatan shaxsiy to'xtamlari, xulosalari va tanqidiy nuqtayi nazarlari bo'lgan.

Bugun biz, mamlakatimiz Prezidenti kitobxonlik madaniyatini takomillashtirishni davlat siyosati darajasiga ko'targan bir paytda, o'tmishda yashab o'tgan buyuk ajdodlarimiz an'anasini izchil davom ettirishimiz, jahon madaniyati, san'ati, adabiyoti namunalari bilan izchil va tizimli tarzda tanishib borishimiz zarur.

Xalqimiz ijtimoiy-madaniy hayotidagi mana shunday ulkan ehtiyojni nazarda tutib „Ziyo nashr“ nashriyoti bir xayrli ishga qo'l urishga bel bog'ladi. Ya'ni joriy yildan e'tiboran jahon nasri namunalarining yuz jildligini chop etishga kirishdi.

Mazkur nashrda siz turk, rus, ingliz, italyan, fransuz, nemis, hind, xitoy, arab, eron, yapon, amerika adabiyoti namunalari bilan tanishasiz. Yuz jildlikda Ch. Dikens, L. N. Tolstoy, A. Dyuma, N. V. Gogol, O. de Balzak, A. P. Chexov, Gi de Mopassan, J. London, G. Flober, M. Sholoxov, G. G. Markes, A. Kuprin, V. Shukshin kabi siz muhtaram o'quvchiga nisbatan tanish yozuvchilar asarlari bilan birga, S. King, U. Folkner, V. Vulf, Mo Yang, Chan May Txyun, V. Losa Mario, T. Bug'ra, Alp Dundar, Dino Butssati, R. Akutagava, I. Bunin, K. Chandar, Abdul Muis, Y. Zamyatin singari jahon xalqlari tomonidan e'tirof etilgan-u, ammo o'zbek kitobxonlarining aksariyati ilk bor uchrashayotgan yozuvchilar asarlarini o'qishga muvassar bo'lasiz.

Mazkur yuz jildlik jahon nasrining deyarli barcha janrlarini qamrab oladi. Unda siz jahon o'quvchilarini hayratga solib kelayotgan romanlar, qissalar, novella va hikoyalardan bahramandlik hissini tuyasiz.

Tarjimalar ichida Abdulla Qahhor, Zumrad, Odil Rahimiy, Qodir Mirmuhamedov, Vahob Ro'zmatov, Ozod Sharafiddinov, Ibrohim G'afurovdek mashhur tarjimonlar o'g'irgan asarlar qatorida umidli yosh tarjimonlar ijodi namunalari ham o'rin olgan. Albatta, tarjima asarlar tarkibida rus tili vositasida amalga oshirilganlari ko'proq. Bunda biz tajribali, mahoratli tarjimonlar o'g'irmalariga bo'lgan ishonch va hurmatni bosh mezon qilib oldik. Shu bilan birga, ingliz, fransuz, nemis, turk, arab, fors tillaridan qilingan original tarjimalarning mutaxassislar tomonidan tan olingan namunalari ham qamrab olishga urindik. Eng muhimi, bu o'rinda badiiy tarjimalar sifati, milliy tilimiz jozibasini qanchalik aks ettirganiga asosiy e'tiborni qaratdik. Yuz jildlikni tayyorlash jarayonida imkon darajasida xalqimiz ma'naviyati va axloqiy o'lchamlariga muvofiq keladigan asarlarni tanlashga harakat qildik.

Ammo shuni alohida ta'kidlashni istardikki, „Jahon nasri namunalari yuz jildligi“ni chop etish nashriyotimiz uchun ilk tajriba. Shunday bo'lgach, mazkur yirik loyihaning kamchiliklari, maromiga yetmagan jihatlari bo'lishi tabiiy. Bu jarayon muttasil davom etib, tajriba va mahorat, texnik imkoniyatlar oshgan sari kamchiliklar ham bartaraf bo'la borishiga ishonamiz. Va, umid qilamizki, xayrli niyat bilan boshlayotgan ishimizdagi juz'iy kamchiliklarni aziz kitobxonlarimiz ma'zur tutadilar. Muhtaram adabiyotshunoslarimiz, adiblarimiz va adabiyot muallimlarimiz keyingi nashrlarni amalga oshirish jarayonida o'zlarining qimmatli maslahatlarini ayamaydilar.

Yaratgan Alloh ishimizni xayrli, ajr-mukofotlarga loyiq, jonajon xalqimiz uchun manfaatli qilsin!

USMON G‘OZIY

Usmonbek qurdirgan masjid bir necha kungacha namoz uchun ochib qo‘yilmoqchi edi. Hovlisidagi suv jo‘mraklari, o‘tqazilgan nihollar va mehmonlar uchun hujralari bilan masjid juda hashamatli edi.

Usmonbek hamrohlariga:

– Birinchi namozni juma kuni o‘qiymiz, – degan edi.

Payshanba kuni tushlik oldidan Bijan Abdal yonida uch nafar yordamchisi bilan So‘g‘udga kelib, Usmonbekka:

– Hoy Usmonbek, Qulajahisorning javobini olib keldik, – dedi.

– Men ham shuni kutayotgandim, – dedi Usmonbek ham shirin tabassum bilan. – Shubham yo‘q edi.

G‘altaklarning o‘rnatilishi, Go‘kcha baji eshdigan arqonlarning ulardan o‘tkazilib tortilishi va pishanglar o‘rnatilib, keyin yettita qandil osilgunga qadar kech kirdi.

Hamma ish bitgach, Usmonbek Oyqut Alp bilan G‘ozi Rahmonga:

– Bijan Abdal va hamrohlarini mehmon qilinglar, izzat-ikrom ko‘rsatinglar, – dedi. – Ertaga namozda birga bo‘lamiz.

Jo‘nab ketish oldidan esa G‘ozi Rahmonni chetga tortdi:

– Rahmon, ummatni juma namoziga sen chorla. Azon aytishga chiroyli ovozlardan top. Ovozi yaxshi hofizlardan bo‘lgani ma’qul.

* * *

Chindan ham G'ozī Rahmon azonni o'zining o'ta go'zal ovozi bilan yoqimli va chiroyli qilib o'qidi. O'qiganda ham butunlay boshqacha bir maqomda o'qidi. So'g'ud butunlay o'zgarganday bo'ldi. Bo'yi yetgan yigitlar va o'smirlar, Oytug'di va Boyxo'janing tengqurlari jiddiy qiyofaga kirdilar, yana-da sipo bo'lib qoldilar. Ular yangi bir muhitga kirib qolganday bo'ldilar.

Usmonbek juma namoziga So'g'udga yaqinroqda yashovchi Qora Guna bilan Ertug'mish beklarni ham chaqirgan edi. Ertug'mishning yonida hamma havas bilan qarayotgan Qiyān Saljuq ham bor edi. Ertug'mish uni Usmonbekka tanishtirarkan:

– Usmonbek, men maqtagan o'g'lim Qiyān Saljuq mana shu bo'ladi, – dedi. – Yigirma yoshga to'lishi bilan amringa hozir-u nozir bo'lish niyatida.

Usmonbek bilan Qiyān Saljuq bir-biriga tikilib qolishdi. Ikkalasing ko'zlari ham chaqnab turardi. Oralarida to'rt yosh chamasi farq bor edi. Qiyān Saljuq uning qo'lini o'pti.

Usmonbek ham uning bo'ynidan o'pib qo'ydi.

Ularni kuzatib turganlarning ishonchlari yana-da ortdi.

* * *

Somsa chovush bilan ukasi Sulamish va ularga ergashib kelgan elliktacha otliq namoz boshlanishiga zo'rg'a ulgurishdi. Savji vaziyatga qarab, odamlar yuborib uylardan bo'yra, sholchalar olib chiqtirgandi. Ular masjidning hovlisiga va daryoga qarab cho'zilgan maydonga joy qilishdi.

Masjidning ichi allaqachon to'lib bo'lgandi. Usmonbek mehmonlari bilan birga hovlida saf tortdi.

Dursun Faqi boshchiligida juma namozi o'qib bo'lingach, Usmonbek jiyanlarini yoniga chaqirib, Qiyani Saljuqqa tanishtirdi:

– Bek birodarim Ertug'mish va Alqauyliklarning faxri Qiyani Saljuq! Bu opamning o'g'li Oq Temur, yoy tortish va qilich chopishning hadisini olgan; bunisi esa katta akam Qunduzbekning o'g'li Oytug'di bo'ladi. Ishonchimizni qozonmoqda. Bular g'azovot yoshida. Sening amringda bo'lishlarini istayman...

Qiyani Saljuq oldin Oq Temurni, keyin Oytug'dini bag'riga bosdi.

Usmonbek uch qadamcha orqaroqda, chap tomonda boshini xam qilib turgan Boyxo'jaga qaradi. Biroz jim qoldi. Keyin jo'shqin ovozda dedi:

– Ey ko'zimning nuri, o'g'lim O'rxonga otaliqni ishonib topshirmoqchi bo'lgan jiyanim Boyxo'ja, senga amrim shunday: bo'yingni sira bukma, boshingni hamisha baland ko'tarib yur, har nima bo'lganda ham yulduz ko'zlaringni yerga qadama; niyating nafsingga emas, aqlingga bo'ysunsin, ulug'lar nasihatiga ergashsin.

Boyxo'ja boshini baland ko'tardi.

Usmonbek davom etdi:

– Endi yaxshilab tingla, senga ham qilich berib, Qiyani Saljuq ixtiyoriga topshirmoqchi edim. Lekin qarasam, orzularing hali havoyiga o'xshaydi. Bu tuyg'ular tutqich bermas toy kabidir. Senga G'ozni Rahmon ustozlik qilishi kerak.

Boyxo'ja yig'lab yubordi. Lekin amakisi Usmonbekka tik qaradi. Dadil yurib oldiga bordi. Burro-burro gapirdi:

– Ey mening bek amakijonim. Menga to'g'ri yo'lni ko'rsatdingiz. Meni kechiring. Ruxsat eting, qo'lingizni o'pay.

Usmonbek jiyaniga qo'lini uzatdi...

Shundan keyin Somsa chovush Usmonbek bilan yolg'iz qolish istagida ekanini aytdi.

– Usmonbek, – dedi ular yolg'iz qolishgach, – Inago'l hokimi va Javdarning bizlarga zarari ortib borayotibdi. Men va ukam Sulamish, agar izn bersang, elatimizni olib Mudurni atrofiga ko'chib o'tsak deya pmiz. Sen nima deysan?

Usmonbek Somsa chovush qo'lini ushladi, ko'zlariga qaradi:

– Otam Erto'g'ulbek g'oziy yo'ldoshi Somsa chovushim, hamon ot choptirib, yoy tortib, qilich chopuvchi Somsa chovushim; ota o'rnida ko'ruvchi Somsa chovushim; men sabr ila bardoshning ham g'azovot ekanini otamdan, uning do'stlaridan va sizdan o'rgangan edim. Yana ozgina sabr, birozgina bardosh qilinglar demoqchiman.

Somsa chovush bosh egdi. Usmonbek gapida davom etdi:

– O'ching olinadi, Somsa chovushim. Sizga ziyon yetkazganlar jazosini oladilar. Ming pushaymon yeydi ular hali... Buni sizga, men, Qayi begi Usmonbek ayt-yapman...

Usmonbek jim yurar, uzoq o'yg'a tolardi. O'ylarini har kimga ham aytavermasdi. Lekin u baxtli edi. O'rxonning beshigi yonida o'tirgan onlari uni chinakam baxtiyorlik chulg'ardi. U kuniga kamida besh marta beshik yoniga tiz cho'kardi. Agar O'rxon uxlayotgan bo'lsa, o'zi yasagan beshikni erkalardi. Beshik ustidagi yopinchiqlarni Malhun Xotun tikkan edi. Ularni silab erkalarkan, sevgili yori Malhun Xotunni erkalaganday bo'lardi. O'rxon uyg'oq bo'lsa, uni erkalab ovunardi. Bunday paytlarda Malhun Xotun Usmonbekdan orqaroqda o'tirib, kulib tomosha qilardi.

Ba'zan esa chidab turolmas, yoniga kelib, erining sochini silar, go'yo ikkinchi o'g'lini erkalagandek bo'lardi.

Shunda Usmonbek unga o'girilar, jilmayardi. Ular bir jon, bir tandek bo'lib ketar, chinakam baxtiyorlikni his etishardi. Bir kuni nabirasini ko'rgani kelgan Yulduz Xotun O'rxonni emizayotgan qizini quchoqlab: „O'zi chiroyli eding, qizim, endi yana-da ochilib, go'zal bo'lib ketding“, degandi. Endi Usmonbek bu gapni yoriga takror-takror, boshqacharoq qilib aytar, silab-siypalardi.

Ayni kunlarda Usmonbekning ko'zlari yo'lda, xabarlar kutayotgandi. Inago'ldan, Javdardan xabarlar kutardi. Qorajahisordan, Qulajahisordan darakchilar kelishi kerak edi. U Do'durg'adan, Bayotdan, hatto bek o'g'li yonida bo'lgan Alqauydan xabar kutardi.

Darakchilarni, ular olib kelayotgan xabarlarni juda oz odamgina bilardi. Usmonbekning bu xabarlardan qaysi azmi qarori uchun qanday foydanishini o'zidan boshqa hech kim bilmasdi. Qaror qabul qilingach esa bir necha kishigina xabardor bo'lardi.

Keyingi kelgan xabarlardan bittasi Mixail Kossesdan edi. U shunday degandi:

„Sen Javdarga xabar yuboribsan, shamolday esma, sel kabi yo'llarni kesma, qishloq va bozorlarni bosma; Haq yo'liga kir, bundan foydalisi yo'q, debsan. U ham senga rozilik bildirganday bo'libdi. Ishonma. Chunki Inago'l hokimiga odam yuborib, qayerni bosishini istaysan, deb so'rattiribdi. Agar eshitganim rost bo'lsa, besh kundan keyin Yog'lining bozorini bosarmish. Ogoh bo'l“.

Yog'li bozoriga ko'proq rumlar keladi. Lekin So'g'uddan hamda Alqauydan bu bozorga keluvchilar ham oz emas. Rumlarning ko'pchiligi, aslida, Bilajik viloyatida yashaydilar.

Usmonbek bosqinidan bir kun oldin xuftondan keyin o'z jo'ralari, otasi Erto'g'ulbek g'oziyning safdoshlari va amakisi Dundarbekni otasining uyiga yig'di, ularga ahvolni tushuntirdi. Narigi beklardan izn olganini, bir qarorga kelganini ham ularga bayon qildi. Keyin so'radi:

– Sizlar nima deysiz? Sizlar otam rahmatli Erto'g'ulbek g'oziyning harb va zarb ko'rgan mard safdoshlarisiz. Xo'sh, nima deysizlar?

Kattakon dasturxon tevaragida o'n besh kishicha bor edi. Ularning hammasi Usmonbekning fikrini ma'qul ko'rishgani sezilib turardi. Chunki shayx Mahmuddan boshlab baravariga:

– Ma'qul, – deyishgandi.

Jim qolgan faqat Dundarbek bo'ldi.

Hamma o'girilib unga qaradi. Usmonbek ham unga qarab turardi, so'radi:

– Otam o'rnida bo'lgan Dundarbek amakim nega jimlar?

Dundarbek bir nuqtaga tikilganicha turardi. Bir zamon jim turgandan keyin gapirdi:

– Bizga ko'p narsa deyapsan, mening bek jiyanim. Ko'p narsani bilar ekansan. Lekin hammasini endi gapiryapsan. Aytishingning nima keragi bor? Bularni ham ayt-maganing, bilganingni qilganing ma'qul edi. Oqibatini o'ylab, endi o'zingga sherik qidirypasanmi?

Usmonbek tizzalari ustiga ko'chdi. Burun kataklari kengaydi.

– Amaki, amakijon, amaki, – dedi. U juda bosiqlik bilan gapirdi. Jahlini bosish uchun harakat qilayotgani sezilib turardi. – Qo'lingizni o'pay, amakijon. Ayting, qo'y-ingizni boqay, o'tiningizni yorib beray, amakijon. Lekin qo'yib bering, bekligingma begonalar tosh otsin, toki o'z

bekligimni himoya qilish qiyin bo'lmasin. Men bu yerda aql so'rayapman, yanglishgan bo'lsam to'g'risini aytishlaringni istayapman.

Uchta devorga ilingan uchta chiroqning yorug'i go'yo unda to'plangandi. Boshqalar esa qorong'ida turib, yolg'iz uni ko'rish va tinglash uchun kelishganday edi.

Usmonbek nafasini rostlab, so'zida davom etdi:

– Men bu yerda birovni koyimoqchi emasman, hech kimga minnat qilish niyatim ham yo'q...

U biroz jim qoldi va birdan boshini o'girib chaqirdi:

– Hoy, Rahmon!

Rahmon uning yaqinida o'tirgan edi:

– Eshitaman, bek! – dedi.

– Darrov o'tlan, Qulajahisorga borib ayt, O'ruz darvesh kun chiqishigacha ellik nafar o'tliq tayyorlasin: Qaldiriq darasida, ko'prikning berigi tomonida meni kutib tursin.

Keyin qarshisida o'tirgan obro'li mehmonlariga qarab dedi:

– Otam Erto'g'rulbek g'oziyning safdoshlari – menga ishing to'g'ri deb dalda berayotgan ulug'larim. Do'durg'a begi Qora Gunadan ham o'tliqlar so'rashni o'ylab turibman. Uchta bo'ladimi, beshta bo'ladimi, mayli, o'zi bilan birga. Ammo Javdarga qarshi biz bilan bo'lishi, biz bilan birga ekanini ko'rsatishi lozim. Unga xabar qilish uchun bir tengquri kerak bo'ladi. Nima deysizlar?

– Rost aytyapsan, – deyishdi hammasi.

Bu rozilikka yarim og'iz bo'lsa-da, Dundarbek ham qo'shilgan edi.

– Bu xizmatni kim eplaydi? – deb so'radi.

Qora Mursal:

– Qora Guna bekning Somsaga ixlosi baland, – dedi.

Usmonbek Somsa chovushga qaradi.

– Men bora qolay, – dedi Somsa chovush.

– Otamning aziz yo‘ldoshlari, – dedi Usmonbek, – borishdan oldin menga va safdoshlarimga haqqingizni halol qilib ketishlaringizni tilayman. Bu – g‘azovot axir. Ertaga Yog‘lida qoladiganlarimiz, qaytmaydiganlarimiz bo‘ladi...

Eng keksalardan bo‘lgan Hasan Alp:

– Haqqimiz halol, – degach, qo‘shib qo‘ydi: – Sizing va safdoshlaringizning ko‘ngliga ozor berib yanglishgan bo‘lsak, kechirgaysizlar.

Usmonbek boshini egib javob qaytardi:

– Ko‘nglimiz aytganlaringizdan obod bo‘ldi, ko‘zimiz qilganlaringizdan ravshanlashdi. Alloh sizlardan rozi bo‘lsin.

Dastlab Erto‘g‘rulbek g‘oziy safdoshlarini kuzatishdi. Usmonbek va uning yo‘ldoshlari keksalarning qo‘llarini bir-bir o‘pib xayrlashdilar. Dundarbek bu xayrlashuvda ham boshqalardek iliq va samimiy bo‘lolmadi. Qiliqlari zo‘rma-zo‘raki ekanligi sezilib turardi.

Ular ketgach, Oqcha Xo‘ja:

– Amaking Dundarbek sening bekligingni ko‘tarolmayapti, shekilli, – dedi.

* * *

Mixail Kossesning xabari to‘g‘ri chiqdi. Javdarning ikki yuztacha suvoriysi tushlikka yaqin Yog‘li bozorining janubi-sharqidagi keng adirni oshib, na‘ralar tortganча, qilichlar o‘ynatib, bostirib kela boshladilar. Xuddi shu paytning o‘zida adirning ikki chekkasidagi ikki vodiyan Usmonbekning otiqlari hujumga o‘tdilar. O‘ng qanotning boshida Usmonbek, chap qanotni esa O‘ruz darvesh boshlab kelardi. Olishuv uzoq davom etmadi. Aniqrog‘i,

Usmonbek suvoriylari shoshgancha ot boshini burib qo'cha boshlagan Javdar jangarilaridan faqat yetib olganlarinigina yer tishlatishdi.

– Qo'y manglar, yigitlarim, – deya hayqirdi Usmonbek, – o'z yerlarida uringlar!

Qochayotganlar izidan tushishdi, orqalaridan o'q uchi-rishdi, bir nechtasini otidan qulatilishdi. Qutulib ketganlar esa qishloqqa kirmay, o'rmonga qochishdi.

Usmonbek quvlyotganlarni to'xtatdi. Yengil yaralan-ganlardan besh kishini olib keltirdi, oldida saf torttirdi. U Ol-Ishiq ustida qilichini yalang'ochlab olgandi:

– Hey, – deya baqirdi, ko'zlaridan o't chaqnab. Burni-dan nafas olar, beshovlonga birdaniga qilich soladiganga o'xshardi. Shunday vajohat bilan gapirdi: – Boringlar, o'sha din-u imonni bilmaydigan, haq-huquqini tanimay-digan, qasamxo'r, marddan qochgan nomard Javdar o'g'li-ga aytinglar: u gapining ustidan chiqmadi, u bizlarga emas, kofirga yon bosdi; men Qayi begi, Erto'g'rulbek g'oziy-ning o'g'li Usmon, aytamanki, har bir hujumini barbod qilish mening bo'yimdagidagi qarz. Aytinglar unga, qo'limga tusha ko'rmasin. Agar tushib qolsa, rahm-shafqat so'rab, omonlik tilamasin.

Keyin qilichini qiniga soldi-da, Ol-Ishiqning boshini burib, O'ruz darveshga:

– Hayda bu itlarni, – dedi.

O'ruz ham ularni otlariga teskari o'tqazib, haydab yubordi.

* * *

Bozor ahli bir o'q otimi masofasi uzoqligidagi yobon-dan na'ra tortib kelayotganlarni ko'rib, ularning Javdar sarbozlari ekanini tushunib vahimaga tushdi. Ammo shu

zahoti ikki tomondan ular ustiga bostirib kelayotgan otliqlarga ko'zlari tushdi. Shunda qiziqish qo'rquvni yengdi-yu, olishuvni kuzata boshlashdi.

Bozorning to'rt tomonidan kelgan boshqa sarbozlar ham qo'rqib qocha boshlaganlarni to'xtatishdi:

– Hoy, qo'rqmanglar, – dedi otliqlar, – Usmonbek sizlarni himoya qiladi.

Qiyani Saljuq boshchiligidagi bu sarbozlar orasida Usmonbekning ilk daf'a qilich yalang'ochlab jangga kirgan jiyanlari – Oq Temur va Oytug'di ham bor edi. Ularni bozorchilar iliq kutib olishdi.

Yarim soatlardan keyin Usmonbek ham bozorga kirib keldi. Usmonbek ham, uning barcha yigitlari ham qilichlarini yalang'ochlab olishgandi.

– Sizlarga men, Qayi begi, Erto'g'rulbek g'oziy o'g'li Usmon aytyapman, – deya gap boshladi Usmonbek. – Oladiganlaringni olib, sotadiganlaringni sotinglar. Ishdan qolmanglar, tinch va xotirjam bo'linglar. Sizlarning ustilaringizga bostirib keluvchilar endi qayi qavmiga va uning birodarlariga qarshi boryapmiz, deb hisoblaydi. Ular, avvalo, Qayiga va uning birodarlariga duch keladilar. Xoh Do'durg'a yigitlari, xoh Bayot yigitlari, xoh Alqay yigitlari bo'lsin, bundan buyon hamisha shunday bo'ladi...

U shunday deb Ol-Ishiqni yo'rttirib ketdi. Bozor ahli Usmonbek va uning sarbozlarini kuzatib qolishdi.

* * *

Bu xabar tez kunda butun atrofga yoyildi va natijasi Usmonbek o'ylaganidan ham ziyoda bo'ldi.

Eng avvalo, hamma narsadan muhimi butun atrofdagi Rum qishloqlarining aholisi qo'shni turklarga yaqinlik his qila boshladilar. Usmonbek va qayi qavmiga bo'lgan ehti-

rom va olqishlar kundan kunga yoyilib, butun viloyatlarni qamrab borardi.

Bu yoqda Bilajik hokimi Usmonbekdan xabar olib borgan Oq Temurga:

– Boʻlgan voqealarni men ham eshitdim, – dedi. – Usmonning bozorda aytganlaridan ham xabarim bor. Xursandman.

– Qayi begi Usmonbek sizga uchqur Javdar argʻumogʻi va oʻtkir qilichini armugʻon qilib yubordi, – dedi Oq Temur. – Qayi begi Usmonbek Javdarni bosdim va yana dodini beraman, bozor bizlar uchun ochiqmi? – deb soʻradilar.

Hokim jim edi. Oq Temur gapida davom etdi:

– Qayi begi Usmonbek biz bu haqda gaplashgandik, dedi.

Hokim ham tilga kirdi:

– Bozor Usmonbekning doʻstlari uchun hamisha ochiq...

Uning istar-istamas gapirayotgani sezilib turardi. Lekin bergan soʻzidan qaytolmasdi. U Oq Temur orqali Usmonbekka ikki kumush qadah, va yana bir dona kumush koʻza berib yubordi.

Usmonbekning bu xatti-harakati qoʻshni viloyatlarda yaxshi kutib olindi. Unga boʻlgan eʼtibor va izzat-ikrom orta bordi.

Usmonbekning oʻziga kelsak, Oʻrxonni suyish, erka-lash bilan band edi. Malhun Xotunga yana-da iliq muomala qilar, u bilan gaplashib, koʻngil yozishga koʻproq vaqt topardi.

Bu orada Qoʻnur Alp bir oʻgʻil koʻrgandi. U Usmonbekka:

– Onasi ham, men ham ismini sen qoʻyishingni istaymiz, – dedi.

Tavalludning qirqinchi kuni Usmonbek yoniga Malhun Xotun va u tayyorlagan sovg'a-salomlarni hamda O'rxonni olib Qo'nur Alpning uyiga jo'nadi.

Fevral oyining oxirlarida oftob charaqlab turgan bir kun edi. Bog'dagi bodom daraxti gullagandi. Usmonbek unga qarab hayron bo'ldi-yu, otasining do'sti Oyqut Alp va uning bodom nihollarini esladi: onasining quchog'ida-gi O'rxonga jilmayib qo'ydi.

Bog' eshigining oldiga qo'ni-qo'shnilar yig'ilishgandi. Ular Usmonbek, Malhun Xotun va O'rxon sha'niga maqto'v so'zlar aytishdi, duolar qilishdi. Ammo Qo'nur Alpning zavjasi – go'zallar go'zali, ismi jismiga monand Chigdamqizning ovozi hammasini bosib ketdi; u o'g'lini boshi uzra ko'tarib, o'n qadamcha naridan qichqirdi:

– Hoy, Usmonbek, O'rxonga jo'ra olib keldik.

Kutib oluvchilar orasida Dursun Faqi ham bor edi. Fotihani u berishi kerak edi.

Ayvonda to'planishdi. Marosim o'sha zahoti boshlandi.

– Ismi Ali bo'lsin, – dedi Usmonbek. – Ismiga mos yigit bo'lsin. Qoramag'iz, bug'doyrang yigit bo'ladiganga o'xshaydi. Boshqa Alilardan ajralib turishi uchun Qora Ali deb ataymiz. Peshanasi doim oq bo'lsin. Onasining, otasining nomiga, o'z nomiga qora dog' tushirmasin. Tangri baxt ato qilsin.

Bu orada uning ko'zi Sungur va uning yonida o'tirgan rafiqasi Mehribonga tushib qolgandi. Ikkalasi ham qayg'uli edi. Mehribon yig'lamsirab turardi. Bir yoshga to'lay degan nogiron o'g'li quchog'ida edi. Unga qarab turardi. Yoy torta olmaydigan, qilich chopamaydigan edi bolakay. Holbuki, ismini Usmon qo'yishgandi.

Mehmonlar kuzatib qo'yilarkan, Usmonbek Malhun Xotunga:

– Sen boravergin, – dedi.

O'zi bo'lsa tez-tez yurib, Sungur bilan Mehribonga yetib oldi.

– Hoy Sungur, bunchalar qayoqqa shoshyapsan? – dedi.

Er-xotin to'xtashdi, o'girilib unga qarashdi. Ikkalasi ham xafa, zo'raki jilmayishdi.

– Eshitaman amringni, bek, – dedi Sungur.

Usmonbek ham kulimsiradi. Chin dildan edi uning tabassumi. Gapi ham shunga yarasha bo'ldi.

– Bunaqa kunda qanday amr bo'lishi mumkin? Agar buyur desang, adashimni erkalashni istayman. Qani, menga ber-chi, Mehribon baji.

U bolani qo'liga oldi, ko'zlariga qaradi:

– Qarashlaring muncha aqlli, Usmon? – dedi.

Keyin go'dakni boshi uzra baland ko'tardi. Unga o'g'li O'rxonga qarayotgandek, O'rxonga kulayotgandek, O'rxonga gapirayotgandek edi. Bor vujudi bilan quvonib:

– Seni bergan Tangriga shukr, – dedi.

Pastga tushirib bo'ynidan o'pdi. Go'dak shirin-shirin jilmaydi, shirin-shirin ovoz chiqardi.

Usmonbek uni onasiga qaytarib berarkan, ovozini yana-da ko'tarib dedi:

– O'g'lingga yaxshilab qara, Mehribon baji. Mana, men aytyapman. O'g'ling foydali kishi bo'ladi. U hali maqtovlarga, olqishlarga sazovor bo'ladi, ko'rasizlar.

Keyin Sungurning qo'lidan ushladi.

Mehribon oldinda, ular esa bir necha oqsoqol bilan yonma-yon yurib borardilar. Usmonbek Sungurning qo'lini qo'yib yubormagan holda dona-dona gapirdi.

– Seni va onasini g'amgin ko'ryapman.

Usmon qilich chopolmaydi yoki jangga kirolmaydi, deb g'am chekishlarning behuda. Qayiga qilichbozlar ke-

rak. Qayiga ot yeldiruvchilar ham kerak. Qayiga ko'prik soluvchilar kerak. Qayiga bilimdon odamlar ham kerak. Senga misol tariqasida aytyapman. Bitta Ada Boli besh-ta Usmondan yaxshiroq. Beshta Usmondan bittasi yo Ada Boli, yo Bijan darvesh, yoki Hasan binokor bo'lishi lozim. Qayiga shunaqalar kerak.

Sungurlarning uyiga yetib kelishgandi. Mehribon eshik-ni itarib ocharkan, bir oyog'i ichkarida, orqasiga qayrildi. Faqat ko'zlarigina emas, butun yuzi nur sochardi.

– Ertaga Usmonning tishyordi marosimini qilmoqchimiz, – dedi. – Malhun Xotun singlim va O'rxonni birga olib kelsangiz yaxshi bo'lardi.

Usmonbek adashini yana erkalab suydi.

– ...Qayiga ot yeldiruvchilar kerak. Qayiga qilich chopuvchilar kerak. Qayiga ko'prik soluvchilar kerak. Qayiga uylar quruvchilar ham kerak. Qayiga bilimdonlar, albatta, kerak. – Usmonbek g'oziy shunday dedi. Juda to'g'ri aytdi.

BODOM NIHOLLARIDAN BIRI

Oqcha Xo'ja uylandi. So'g'udda to'y-tomosha. Atrof-ni qarsak, qiyqiriq tutib ketgan. Surnay va nog'oralar yer-u ko'kni larzaga solyapti. So'g'udning narigi tomonidan maydonga qarab kelinni olib kelayotganlar ko'rinib qoldi. Ular orasida o'zi bir boshqa, tuyasi yana boshqacha yasatilgan Asmaxon kelardi. U mingan tuyani ikki o'smir ukasi yetaklab olgandi. Ularning yonida Asmaxonning dugonalari kelardi. Orqadan esa qo'shiq aytib, o'ynab-kulib qarindoshlari, oilasining yaqin do'stlari odimlardi.

Keng maydonning boshqa bir tomonidan ot o'ynatib kuyovnavkarlar kela boshladi. Otliqlarning oldida, chapda Usmonbek, o'ngda Oqcha Xo'ja kelardi. Ulardan o'n

qadamcha orqada ikkita-ikkitanidan boʻlib saf tortganicha yigitlar qilich oʻynatib kelar, ularning tigʻida quyosh aks etardi. Maydonga yetib kelgach, otlardan tushishdi. Orqadagilar yugurib otlarining jilovidan ushlashdi va argʻu-moqlarni yetaklab ketishdi.

Keyin oʻrtada Usmonbek bilan Oqcha Xoʻja, ikki qadamcha orqaroqda, ikkovi chapda, ikkovi oʻngda – Gʻozi Rahmon, Sungur, Qoʻnur Alp va Saltuq bilan oltovlon boʻlib maydonning oʻrtasiga kelishdi. Kelinning tuyasini oʻrab olishdi. Narigi tomon vakillari esa Oqcha Xoʻjani yarim oy shaklida oʻrab, saf tortdilar.

Oqcha Xoʻja yelkasidan yoyini, sadogʻidan esa oʻqini oldi. Maydon atrofini oʻrab olgan olomon ustidan toʻrt tomonga koʻz yugurtirib chiqdi. Nihoyat, Inagoʻl yoʻnalishiga qaradi. Kamonga oʻqni joylab tarang tortdi-da, qoʻyib yubordi.

Maydon gurulladi, olqishlar yangradi. Oʻqni undan olisroqqa faqat ikki kishi uchira olardi. Bular – Usmon va Gʻozi Rahmon edilar.

Oʻq narigi tomonda odamlar ustidan oshib oʻtib, bir chekkada gulga kirgan bodom daraxti yoniga borib sanchildi. Shundan keyin Oqcha Xoʻja toʻdasidan uchta, qiz tomondan uchta – olti yigit kuyov bilan birgalikda borib oʻsha yerda ikki xonali, toʻrt ustunli qilib kuyov chodiri tikladilar. Soʻngra Oqcha Xoʻja orqaga qaytdi. Asmaxonning tuyasi arqonini ukalari qoʻlidan olib, uni oʻz chodiri tomon yetakladi.

Oʻyin-kulgi avjida. Toʻyga kelganlarning biri qoʻyib, biri olar, Oqcha Xoʻja bilan Asmaxonni maqtashardi.

Bonu Chechak Oqcha Xoʻjani olqishlayotganlarga qoʻshilib maqtadi, Asmaxon haqida esa:

– Uncha chiroyli emas, – dedi.

Lekin akasi Boyxo'ja bilan Amina unga e'tiroz bildirdilar.

– Undoq demang, bekbicha. – dedi Amina, – Sizdan keyin bu atrofda eng go'zal-ku!

Shu payt ularning yoniga bir xabarchi keldi:

– Amaking, begimiz Usmonbek g'oziy seni so'rayapti.

Boyxo'ja xabarchiga ergashdi. Usmonbek jiyanini kulimsirab kutib oldi. Bag'riga bosdi, belidagi qilichini yechib unga tutdi.

– Ey ko'zlarim nuri, kiyik ovlagan jiyanim Boyxo'ja. Bu qilich menga usta Hasan Alpning armug'oni. U men uchun juda aziz. Men senga ishonaman va ushbuni senga topshiraman. Ko'plab g'azovotlarda qo'llashingni istayman. Haloling bo'lsin.

Qilichni o'z qo'li bilan jiyanining beliga bog'ladi. Keyin chaqirdi:

– Hoy Sungur, bu yigit otasining izni va mening rizom bilan bundan bu yog'iga sening navkaring hisoblanadi.

* * *

To'ydan keyin Usmonbek o'yga toldi. Chunki aprelgacha havolar yurishib ketmadi. Ketma-ket yomg'ir yog'di, ayoz bo'ldi, yerlar muzladi. Rejalari orqaga surildi. Usmonbek asabiylasha boshladi. Unga hujum qilib qolishlari xavfi bor edi.

Akasi Qunduzga posbonlarni va tungi navbatchilarni ko'paytirishni tayinladi. Safdoshlarini ogohlantirib qo'ydi. So'ngra esa nima bo'lsa bo'lsin, deb uch kundan keyin hujumga o'tishga qaror qildi. Darhol tayyorgarlikka kirishdi. Har bir bo'lukdan yigirmatadan usta kamonchi va qilichbozlardan ajratib oldi. Qolgan sarbozlarni Oqcha Xo'janing ixtiyoriga topshirdi. Agar o'zi qaytib kelmay-

digan bo'lsa, to yangi bek saylashgunga qadar Qayini hi-moya qilishni unga yukladi.

Buni yaxshilab tushuntirgandan keyin Oqcha Xo'jaga:

– Ey mening o'zi, so'zi to'g'ri yigit birodarim; men-ga biror narsa bo'lsa, nima qilsang ham o'lkamiz beklari hamda qayinotam Ada Boli va akalarim Qunduzbek, Sav-jibeklar bilan maslahatlashib ish qil, – dedi.

So'ngra Malhun Xotun bilan gaplashdi:

– Mening ko'nglim ziyosi, Zumrad Anqom, O'rxon va qorningdagi bolam uchun borimda ham, yo'g'imda ham senga ishonaman. Menga biror kor-hol bo'lsa, otang Ada Bolining uyiga bor, shunda O'rxon yaxshi bek bo'lib ye-tishgay. Endi esa menga haqqingni halolla, jondan shirin Malhunim.

Malhun Xotun o'tirgan joydan turib, Usmonbek tizza-lari yoniga cho'kkaladi. Boshini ushlab turgan yirik va kuchli qo'llarini ko'zyoshi bilan ho'l qildi.

– Ko'z ochib ko'rganim, ko'ngil berib sevganim, – dedi Malhun Xotun. – O'rxonimning va bag'rimdagi bola-ginamning otasi; nima desangiz hammasiga ko'naman. Ajalim yetgunga qadar yo'lingizni poylayman, yo'qligi-ngizni bilintirmayman, peshanamga yozilganidan or qil-mayman. G'am-u kadar deb hisoblamayman. Allohning sizni yorlaqab, o'zimizga qaytarishiga ishonaman...

* * *

Bosqin yasash uchun ertasi kun sahar payti yo'lga chi-qib, tong yorishmasdan oldinroq Inago'l yoniga borishlari kerak edi. Qal'aning janubi-sharqidagi darvozasini ularga ochib beradigan beshta josus tayinlangandi.

Usmonbekning payt poylashdan boshqa iloji yo'q edi. Xuddi shu payt unga:

– Seni bitta rum koʻrmoqchi ekan, – deyishdi.

– Olib kiringlar, – dedi Usmonbek.

Kelgan odamni u oldin koʻrmagandi. U Mixaildan xabar olib kelganini aytdi. Hamishagi xabarchi emasdi, lekin yengidan bir xat chiqardi. Bu Usmonjonning Zoyaga bitgan maktubi edi. Uning ichida esa Mixail Kossesning uzugi bor edi.

– Qanday xabar olib kelding? – soʻradi bek.

Haligi kishi tushuntirdi:

– Siz ertaga saharda Inagoʻlga bostirib bormoqchi ekan-siz. Xoʻjayinim Mixail aytdiki, hokimning bundan xabari bor va sizlarga Armani belida pistirma tayyorlashyapti. Buni bilib qoʻy...

Usmonbek bir muddat jim qoldi. Burun kataklari kengayib, koʻzlaridan oʻt chaqnardi. Qoʻli qilichi dastasida, hozir qinidan sugʻurib oladiganday... U bosiq ovozda dedi:

– Xabarni yuborgan ham, uni bizga yetkazgan ham omon boʻlsin. Biz yaxshilikni unutmaymiz. Yaxshilikka yaxshilik bilan javob beramiz. Xoʻjayining yaxshi biladi, sen ham bilib qoʻy. Buni hamma bilib qoʻysin. Mayli, yaxshi bor.

Keyin darvozadan tashqarida kutib turgan Oytugʻdini chaqirdi:

– Hoy, Oytugʻdi jiyanim, bu odamni otang Qunduzbek akamga olib bor, hurmatini joyiga qoʻyib, koʻnglini olsin. Keyin bu yoqqa bir kelib ketsin. Ha, bu gapni tagʻin Savjibek amakingga hamda Oyqut Alp, Sungur, Gʻozi Rahmon va Oqcha Xoʻja safdoshlarimga yetkaz, tezda kelishsin.

Oytugʻdi ketishidan sal oʻtgach, Usmonbekka Aratun uni koʻrgani kelganini aytishdi. U ham xuddi shunday xabar olib kelgandi. Ayo Nikola Armani belida pistirma qoʻymoqchi ekan.

Akalari va safdoshlari Usmonbekni ko'p kuttirishmadi, darhol yetib kelishdi. Usmonbek vaziyatni tushuntirdi:

– Olgan xabarimiz shundan iboratki, takfur bizning niyatimizdan xabar topibdi va Armani belida bizga pistirma qo'ymoqchi ekan. Nima qilishimiz kerak?

Qunduz:

– Bek sensan, mas'uliyat senda, – dedi.

– Akamiz to'g'ri aytyapti, – dedi Savji.

Shunda Usmonbek:

– Sizlar-chi, jasur safdoshlarim, nima deysizlar? Yo sizlar ham mas'uliyatimizga sherik bo'lmoqchi emasmissizlar? – dedi.

Sungur oldinga chiqdi:

– Ey begim Usmon g'oziy, mas'uliyating bizning ham bo'ynimizda. Sen buyur, bizlar bajaraylik.

Boshqalar ham Sungurning gapini ma'qullashdi.

Usmonbek cho'k tushib, qaddini rosladi:

– E'zozli akalarim, birodarim deb bilgan yo'ldoshlarim; sizlarga aytmoqchimanki, pistirma bilmasa pistirma bo'ladi. Buning ustiga, pistirma qurganlar uni bilguvchilarga tayyor o'ljadir.

U o'rnidan turib, gapida davom etdi:

– Nima qaror qilgan bo'lsak, bajaramiz. Yo'limizni qisqartirgan Allohga shukrlar bo'lsin.

Hammalari qad rostlashdi. „Omin“ deya qo'llarini yuzlariga tortishdi.

Sungur eshikdan chiqayotib to'xtadi. Usmon unga qaradi:

– Biror gaping bormi, Sungur? – deb so'radi.

– Ha, – dedi Sungur. – Boyxo'jani menga omonat topshirganding, u g'azovotga qatnashishni istayapti.

Akasi Qunduzdan bir qadam orqada dahlizga chiqqan Savji bu gapni eshitib to'xtadi. Shu on Usmonbek javob qaytardi:

– Izn bermayman. – Uning ovozi qat'iy edi.

– Nega endi?

Bu savolni bergan Boyxo'janing otasi, Usmonbekning akasi Savji edi. Uning ovozi ham qat'iy edi. Xuddi shu tarzda qo'shimcha qildi:

– Hoy ukajon, g'azovot savobini jiyaningdan qizg'an-yapsanmi? Jiyaning jasur yigit; buning ustiga, Sungur yo'ldoshing maqtoviga sazovor bo'lgan. G'azovotda uning ham haqqi bor.

Usmonbekning jahli chiqdi. Lekin o'zini bosdi. O'zini zo'rlab yumshoqroq gapirishga urindi:

– Mening e'zozli akajonim. Buyrug'ingiz bosh ustiga. Biroq jang-u jadalning turli hollari, kofirning turli nayranglari bo'ladi. Axir, Tangri taolo bizlarga hali ko'p g'azovotlar buyurgusidir.

Savjibekning ko'nadigan siyog'i yo'q edi:

– Har bir narsaning birinchisi, dastlabkisi bo'ladi. Birinchini ertaga qoldirish to'g'ri emas. Mana, akamiz Qunduz. Avvallari bunaqa ojiz emasdi. Kasalga chalinishidan oldin senga o'xshardi. Boyxo'ja aynan shunaqa. Otamiz Erto'g'rulbek g'oziy unga o'n besh yoshga to'lmasdan qilich berib jangga solgandi. Amakisi Usmonbek bu savobdan va bu sharafdan uni mahrum qilolmaydi. Buni senga Boyxo'janing otasi, sening akang Savji – men ayyapman.

Usmonbek bosh egdi:

– Amringiz bosh ustiga, akajon.

– Yasha, ukajon, – dedi Savjibek ham.

Ikki og'a-ini ketgach, Usmonbek Sungurni imladi:

– Boyxo‘ja senga omonat, Sungurim. Shuni yaxshi bilib qo‘yki, unga tekkan o‘q menga sanchilgan, uni chopgan qilich meni jarohatlagan bo‘ladi.

* * *

Ular yuz yetmish otlıq edilar. Tong qorong‘isida yo‘lga chiqishdi. Bir soat chamasi yurishgach, bomdod namozini o‘qish uchun to‘xtashdi. Azonni G‘ozi Rahmon aytdi. Baland ovoz bilan, Armani belidagilarga eshittirishni istagandek aytdi.

Yana yo‘lga tushishdi. Otlarini uchirib borishardi. Hali tong yorishmagandi. Armani beliga bir o‘q otish masofa qolganda, Usmonbekning amri bilan yigirma sarboz otidan tushdi va jonivorlarni tizginidan yetaklab yura boshlashdi. Qolganlar esa o‘n besh-yigirma ot bo‘yi masofada qilichlarini yalang‘ochlab orqadan kelishardi.

Keyin, tik vodiynıng sarhadiga juda ham yaqınlashib borgach, piyodalar otlariga qamchi urib, ularni vodiya qarab haydab yuborishdi. O‘zlari qiyalikka yoyilishdi.

Bir necha ot kishnadi.

Vodiy yo‘lagida hujum qilib kelayotgan Inago‘l otlıqlari ko‘rindi. Ular baqırishib-chaqırishib bo‘sh qo‘yilgan otlar tomon uchishdi. Xuddi shu payt Usmonbek sarbozlari takbir aytishib, otlarini niqtashdi, hilol shaklida yoyilib, ularni o‘rab olishdi.

Dastlab, hali nima bo‘lganini anglab olmasdan burun, bittasi qichqirdi:

– Hoy Qora Usmon, kuning bitdi!

Usmonbek ovozni taniganday bo‘ldi. Yanglishmagandi, chunki haligi tovush sohibi maqtandi:

– Men Kalanozman, bildingmi?

Usmon tovush kelgan tomonga ot solarkan, baqirdi:

– Qani, bir ko‘ray-chi, o‘shamisan, yo‘qmi?

Anchadan beri sharpalar aniq ko‘rina boshlagandi. Endi tog‘ cho‘qqilari pushtirang, osmon och moviy tus olgandi. Sakkiz, o‘n qadam naridagilarning yuzini ajratsa bo‘lardi.

Usmon ustiga ot solganlardan birini ilk hamladayoq qulatdi. Ikkinchisi yaxshigina qilichboz ekan, oti ham yaxshi tarbiya qilingani bilinib turardi. Usmonni ancha ovora qildi. Uni ham qilichdan o‘tkazganda atrof yorishib bo‘lgandi. Endi qilichlarning sharaq-shurug‘igina eshitilib qolmasdan, ularning yaltirashlari ko‘zga tashlanardi.

Usmonning ko‘ziga dastlab ko‘ringan Sungur bo‘ldi. U ancha narida, qiyalikning etagida, goh u yoqqa, goh bu yoqqa ot solar, qilich sermardi. Ko‘ziga qon to‘lgan, o‘zini yo‘qotgandek harakat qilardi.

– Hoy Sungur, ko‘zingga qara! – baqirdi Usmonbek.

Sungur eshitib, javob qaytardi:

– Men hushyorman, Usmonbek. Men o‘g‘lim Usmon uchun ham jang qilishim kerak axir...

Uning jang qilishga qodir bo‘lmagan o‘g‘li Usmon uchun qilich solayotgani bilinib turardi.

Usmonbek shu payt Boyxo‘jani ko‘rib qoldi. U yov ustiga ot solarkan:

– Men Usmonbekning jiyaniman, qani, bu yoqqa kel-chi, kofir!

Usmonbek aniq ko‘rdi: Boyxo‘ja baqirgancha ustiga ot solgan odam Kalanoz edi. U Kalanozning kulayotganini ko‘rdi. G‘anim otini yengil o‘ynatgancha Boyxo‘jani kutayotgandi.

Shunda Usmonbek Kalanozni dastlab, yo‘lto‘sarlar bilan olishuv paytida uchratganda qilichni qanday ishlatganini eslab qolgandi. Usmonbek bir tomondan oldiga chiqqan g‘animlarni urib ag‘darib o‘ziga yo‘l ocharkan,

ikkinchi tomondan baland ovoz bilan, lekin yalingandek baqirdi:

– Otni bur, otni orqaga bur, Boyxo‘ja! Sungur, hoy Sungur! Boyxo‘jaga yetib ol...

Uning o‘zi yetib ololmayotgandi, yetolmasdi ham. Chunki yo‘lini qilichlar to‘sib turardi. U devordek g‘ov bo‘lib turgan bu qilichlarni birma-bir daf etib ulgurishi kerak edi.

Usmonbekning yo‘lida duch kelganga qilich solib, Boyxo‘ja tomon intilayotganini ko‘rgan hujumchilardan biri vaziyatdan foydalanib qoldi. Usmonbek qilichiga chap berib, Ol-Ishiqning orqasiga o‘tib oldi-da, cho‘qmorini ko‘tardi.

Buni ko‘rib qolgan Abdulloh:

– Ehtiyot bo‘ling, begim! – deb baqirdi va otini uzangi bilan niqtadi. Uning oti tikka turdi va bir sakrab qarshidagi otni sag‘risi bilan urib uchirib yubordi. U ot yiqildi, Abdullohning arg‘umog‘i esa o‘rnida chir aylandi. Abdulloh muvozanatni yo‘qotdi, ammo qo‘lini ko‘tarishga ulgurdi. Usmonbekka ko‘tarilgan cho‘qmor Abdullohning bilagiga urildi. Uning bilagi yuqorisidan bolta tekkan shoxdek osilib qoldi. Abdulloh endi qilich sermay olmasdi. Bu paytda Ol-Ishiq chapga burildi va Usmonning qilichi cho‘qmor urgan sarbozning kallasini uchirib yubordi.

Abdullohning qichqirig‘iga uch g‘oziy yetib kelgan, Boyxo‘ja uchun yo‘l ochilgan edi.

Nachora... peshana yozig‘i shunday ekan.

Usmonbek ko‘rdi: Kalanoz zaharxandalik bilan kulgancha unga qarata otini yeldek uchirib kelayotgan, o‘n to‘rt bahorni endigina ko‘rgan Boyxo‘jaga chaqqonlik bilan chap berdi-da, yonidan o‘tayotganida kula turib qilich soldi... Boyxo‘ja endi yo‘q edi.

Erto'g'rubek g'oziyning nabirasi Boyxo'ja endi yo'q edi.

Savjibek bilan Oyna Malakning o'g'li endi yo'q edi.

Bonu Chechak endi akasiz edi. Aminaning qaylig'i endi yo'q edi.

Boyxo'ja g'oziy emas, shahid ketdi.

* * *

Ustlariga bostirib kelgan otlarning chavandozsiz ekani-
ni ko'rib, Usmonbekning hiylasini sezib qolganlar Inago'l
tomon qocha boshladi. Ularning bir qismi qiyalikka joy-
lashgan sarbozlar o'qidan yer tishladi. Pistirmadan chiqib,
Qayi otliqlari tomonidan orqaga qaytarilganlar esa tezroq
qochib qolish payida edilar. Qochib qolishni eplaganlar
orasida Nikola bilan Kalanoz ham bor edi.

Ularni ta'qib qilishdan foyda yo'qligini Usmonbek
fahmlagandi. U Boyxo'janing boshi uzra, ko'zlarini Arma-
ni belining hamon qorong'i chuqurliklariga qadagancha tik
turardi. Shafaq endi yorishib kela boshlagandi.

– Qasam ichaman, – derdi u alam bilan, – qasam icha-
man. O'rxonim va butun naslim uchun ont ichaman...

* * *

So'g'udga qaytishlari bilanoq, Usmonbek to'g'ri uyi-
ga bordi va yoniga Malhun Xotun hamda O'rxonni olib,
akasi Qunduznikiga o'tishdi. Mash'um xabarni unga ham
aytib, Qunduz va Burla Xotun bilan birgalikda Savjibek-
larnikiga borishdi.

Savjibek bilan Oyna Malak ularni ko'rgan zahoti gap
nimadaligini tushunishdi.

Hech qanday gap aytilmadi. Oyna Malak Malhun Xo-
tunni, Savjibek ukasini quchoqladi. Unsizgina bag'riga

bosishlar uzoq cho'zilmadi. Malhun Xotun o'g'li O'rxonni Oyna Malakka tutqazdi. Oyna Malak:

– Rahmat, Tangri sendan rozi bo'lsin, – dedi va O'rxonni o'pib, bag'riga bosdi-da, onasiga qaytarib berdi:

– Baxti kulsin.

Savjibek qo'li bilan xonaga ishora qildi. Kirib, o'tirishdi.

Savjibek Usmonga qarar, gapirishini kutardi. Usmonbek aytib berdi:

– Ko'rib turgandim, shahid o'g'ling Boyxo'ja sherday olishdi, bir kofirni qilichdan o'tkazdi. Boshqa bittasi bilan savashib, qochishga majbur qildi. Uning orqasidan esa... ismini bilaman, juda mashhur, Kalanoz deyishadi, otliq to'daning sarkori, uning ustiga ot soldi. Boyxo'ja qayoqdan bilsin, ro'parasidagi oddiy jangchilardan deb o'yladi, tikkasiga ot qo'yib boraverdi. Kalanoz otini burib, unga chap berdi-da, orqasidan qilich soldi. Qichqirdim, eshittirilmadim. Xudoyim joyini jannatdan qilsin!..

Boshini xam qilgan holda qo'shimcha qildi:

– O'chingni olmasam nomardman...

Savjibek ham zo'rg'a eshitaladigan tovushda:

– Ahding mening ham ahdimdir, ukajon, – dedi.

* * *

Osmon tiniq, quyosh qizdira boshlagandi. Daraxtlar gulga kirgan, novdalar yashilga burkangandi. Ammo masjid yonidagi bodom niholining erta ochgan pushti gullari qorayib qolgandi. Usmonbek g'oziyning ko'zi qovjiragan bodom gullariga tushib, Oyqut Alpni esladi.

– Aldanishdi, sho'rliklar, – degandi o'shanda Oyqut Alp.

– Esi yo'q-da ularning, – qo'shib qo'ygan edi Oq Temur. – Arzimagan quyosh nuriga aldanishadi, keyin qorda, ayoqda qolib qovjirashadi...

Lekin Dursun Faqini ko'rib qolib dovdiradi:

– Noto'g'ri gapirgan bo'lsam, kechiring...

– Gaplaring to'g'ri, – dedi Dursun Faqi. – Faqat, shuni ham unutmaslik kerakki, ular bahordan darak berishadi, biz kutgan bahordan elchidir ular...

Ular bahorni mujdalaydilar, bahor uchun suyunchi so'raydilar. Bahor kelganidan darak berib o'zlari halok bo'ladilar. Mujdachilarga rahmat.

– Bobong Sulaymon Shohning ruhiga rahmat, Usmonjon, – dedi Dursun Faqi qovjiragan bodom gullariga qarab.

– Ruhingga rahmat, Boyxo'ja, – dedi unga hamohang Usmonbek, – senga Allohning rahmati yog'ilsin.

Boyxo'janing shahid ketishi butun viloyatni larzaga soldi. Yolg'iz qayi qavmi yashayotgan joylardagina emas, butun atrofdagi er yetgan yigitlarda g'azovot alangasini yondirdi. Bu ishtiyoq Boyxo'janing urushish nimaligini bilmaydigan otasi Savjibekni va jang-u jadallarda qatnashish yoshidan o'tgan hunarmandlarni, dehqonlar va darveshlarni ham qamrab oldi.

Endi Boyxo'janing onasi Oyna Malak hamda uning yoshgina qaylig'i Amina qizning aytgan marsiyalari tog'larda, qir-adirlarda, uylarda, dastgoh boshlarida, bozor yo'llarida kuylanardi. Ayni chog'da Kalanoz va Ayo Nikolaga, Inago'l bosqinchilariga la'natlar o'qilib, Boyxo'ja uchun o'ch olishga ontlar ichilardi.

Bu orada Usmonbek g'oziy Inago'ldan xabarlar ola boshladi.

Ayo Nikola boshlagan harakatlar sababli bir kuni Adranos takfuri Bidnos, Qorajahisor takfuri Aleksius, Yorhisor takfuri Dukas, Ko'pruhisor takfuri Fileratos Inago'lga kelishdi. Yig'ilishning sababi – go'yo Nikolaning qizi

uchun o'tkazilayotgan nikoh marosimi edi. Aslida esa turklar yaylovga ko'chib chiqadigan kuni Nikola So'g'udga qiladigan hujumi uchun bir bitimga erishib, yordam so'rash niyatida edi.

Xullas, ziyofat tugashi bilan Nikola mehmon takfurlarini xonasiga taklif qilib, darhol maqsadga ko'chdi:

– Nega qarab turibsizlar axir? Qora Usmon degan bu turk kun sayin kuch-quvvat to'plab, boyib bormoqda. Mana, Qulajahisorni oldi. Hisorlarimizdan¹ olis qishloqlardan ba'zilarini qo'lga kiritdi. Nafsi kundan kun hakalak otib boryapti. Agar vaqtida xabar olmasam bormi, Inago'lni ham bosib olgan bo'lardi. Bugun menga, ertaga nufuzli Fileratos yoki qahramon Aleksius, senga hujum qiladi. Oxir-oqibatda yurtimiz qo'ldan ketadi. Biz aqlimizni yig'ib, uni bu o'lkadan chiqarib yubormasak yoxud qirib tashlamasak, keyin pushaymon bo'lamiz. Bu ishni cho'zib yuborsak ham bo'lmaydi. Chunki turk faqat kuch-quvvat to'plabgina qolmayotir. U borgan sari obro'-e'tibor qozonmoqda. Boshqa turklarni ham to'plamoqda. U hozirdanoq bir ko'chmanchi elatdan beshtaga ko'paydi. Bizlar bilan inoq yashab kelayotgan turklarni o'ziga qaratib, yoniga oldi. Bizning qishloqlarimizdan, rohiblarimizdan ham unga ehtirom ko'rsatuvchilar borligini bilaman.

Nikola ustamon siyosat bilan shunday jozibali nutq irod qildiki, ularning izzat-nafslariga tegib, g'ururlarini qo'z-g'adi va hammasidan yordam uchun so'z oldi.

So'g'udga qilinadigan bosqin uchun takfurlar besh yuztadan otliq beradigan bo'lishdi. Hujum kuni belgilandi.

¹Hisor – qal'a.

Usmonbek g'oziy avvalo bu yig'ilishni, keyin esa unda qilingan qarorni bilib oldi. Xabar juda vaqtida kelgandi. Chunki ertasiga Do'durg'a, Alqauy, Bayot, Yazir beklari yaylovga ko'chish munosabati bilan So'g'udga kelishmoqchi edi. Shu boisdan bo'ladigan yig'ilishning ko'chish mavzusida ekanidan shubha qilinmasdi.

Usmonbek g'oziy Qo'nur Alpni O'ruz darveshga yuborib, Inago'lga qaraydigan vodiy va tepaliklardagi kuzatuvchi darveshlarning yana-da diqqat-e'tiborli bo'lishlarini tayinladi. Barcha xabarchilariga qat'iy tayinladi: Nikolaga yuboriladigan askarlar Inago'lga borish uchun yo'lga chiqishlari bilan xabar qilinishi shart.

O'sha kuni mehmon beklar So'g'udga tush payti yetib kelishdi. Usmonbek ularni yangi masjid oldida kutib oldi. To'g'ri namoz o'qishga kirishdi. Namozdan keyin yana masjidning o'zida, qolgan odamlar ko'z o'ngida yaylovga chiqish xususida gaplashdilar, qilinadigan ishlar haqida kelishib oldilar. Suhbat tugagach, Usmonbek mehmon beklarni Erto'g'ulbek g'oziyning yuqoridagi uyida tayyorlangan ziyofatga olib bordi. Ziyofatga Erto'g'ulbek g'oziyning ukasi Dundarbek va safdoshlari ham kelishdi. Ularni Usmonbek da'vat qilgandi.

Usmonbek ularning hammasini katta uyga olib kirib, ko'rpachalarga o'tirg'izdi. O'zi tikka turardi. Xizmat qiluvchilar chiqib ketishgach ham o'tirmadi, tikka turib gapirdi:

– Ey mening e'zozlaganlarim, ota o'rnida, aka o'rnida ko'rib siylagan birodarlarim; sizlarga aytyapman: Domanichga bormoqchimiz, xo'rlik yo'li chap tomonimizda, sharaf yo'li o'ng tomonimizdadir, yo'qlik yo'limizda, borlik – hayot o'ngimizdadir. Nafsimiz so'l yonimizda, avlod-

ajdodimiz o'ng yonimizda. Botilning oqibati so'l yonimizda, Haqning rahmati o'ng yonimizdadir. Xabar oldim va uni sizlarga yetkazyapman: Inago'l, Ko'pruhisor, Yorhisor, Qorajahisor takfurlari ittifoq tuzishibdi; yaylovga chiqish kuni ko'chishimizga va So'g'udga hujum qilishmoqchi. Xohlagan o'z tadorigini o'zi ko'rsin, xohlagan mening gapimga kirsin. Men Erto'g'ulbek g'oziy o'g'li, Qayi begi Usmon shunday deyman: Bugun ayni payti. Botil, yanglishish bir bo'ldi, Haq ham bir bo'lishi kerak. Bizni bosishmoqchimi, biz ham bosishimiz kerak. Ey mening siylaganlarim, ota o'rnida, aka o'rnida ko'rib e'zozlaganlarim, sizlar nima deysizlar?

Ko'rpachalarda o'tirgan mehmon beklarning boshlari baland o'rindiqda o'tirgan Erto'g'ulbek g'oziyning yo'l-doshlariga burildi. Ular ham xuddi bularga o'xshab, baravariga eng keksalari Qora Tekinga qarashdi.

Qora Tekin:

– Nega menga qarayapsizlar, – deya gap boshladi. – Begimiz Usmonbek g'oziy gapirdi va juda chiroyli gapirdi. Gapning po'stkallasini aytdi, juda to'g'ri aytdi, uning gapiga kirmoq kerak.

Keyin Oq Temurga o'girildi:

– Ey, qo'li mendek qaltiroq, ammo tili yoshlardek burro birodarim Oq Temur, qo'ling ayiq bo'g'gan kunlarni unut-da, bir maslahat ber.

Shunda tili biyron, boqishi jayron Oq Temur:

– Ey noinsof, ey menga achinmaydigan birodarim. Nega esimga solding o'sha ayiq ovlagan damlarni? – deb boshladi gapini. – Rostini aytsam, bu gaplaringdan mening ham qo'limga qilich olgim kelib ketdi. – Keyin hamma-ga birma-bir qarab chiqdi-da, qo'shib qo'ydi: – Mehmon eshikdan qaytarilmaydi. Kelishibdi, endi ket deb bo'ladimi?

O'tirganlarning yuziga kulgi yugurdi. Lekin Usmonbekning yuzi qilt etmadi. U javob kutardi.

Beklar nomidan Dudurg'a begi Qora Guna gapirdi:

– Buyruq sendan, Usmonbek. Gapingga xo'p deymiz. Shunda Usmonbek g'oziy:

– Ayo Nikola bilan Kalanoz So'g'udni ham, yaylovlarimiz yashilligini ham ko'ra olmaydilar, – dedi. – Bizlarni ko'rishadi.

Erto'g'rulbek g'oziyning yo'ldoshlari va butun suhat davomida jim o'tirgan Dundarbek chiqib ketishgach, Usmonbek qolgan mehmon beklarga vaziyatni tushuntirdi. Dushmanning kuch-quvvati, zaif tomonlari va ustunliklari haqida gapirdi. Yov bilan qayerda uchrashish va jangni qanday olib borish xususida indamadi. Ko'chish karvonlarining So'g'udga har yili qanday bo'lsa, bu yil ham shunday kirib kelishini, qurollarni ko'rsatmaslikka harakat qilishlarini tayinladi.

So'z aylanib Armani belidagi olishuvga taqaldi. O'shanda ikki otliq bulardan qutulib ketgandi.

– Mingani bedov edi, Xo'ja Qulmash birodar. Bayotdan sotib olishgan deb o'ylayman, – dedi Usmonbek. – Kalanozniki ham shunaqa edi. Menimcha, birodarlar, rumlarga hamma narsani sotaylik, bozorga gilam va sholchamizni, yog'imiz va asalimizni, ekkanimiz va o'rganimizni, yasaganimiz va tikkanimizni olib chiqaylik; lekin rumlarga ayg'ir sotmaylik, qo'chqor sotmaylik, dastgoh sotmaylik. Jun, bo'yalgan ip sotaylik, bo'yoq sotmaylik, urug' sotmaylik. Ona yurtdan olib kelingan otlarni, qo'ylarni, ish qurollarini asraylik. Hammaga aytinglar, bozorchilarga tayinlanglar, toki dushman mening otimni minib, mening qilichim bilan bizga hujum qilmasin.

* * *

Yo'lga chiqishi lozim edi. Armug'onlar Bilajik takfuriga topshirildi. So'g'ud tevaragida odamlar qumdek qaynardi. Usmonbek o'z safdoshlari va boshqa beklarning askarboshilariga so'nggi so'zlarini aytib bo'ldi. Har kim o'z bo'lugining yoniga qaytdi. G'ozni Rahmon ham ketayotgandi, bir ayol uni imladi:

– Hoy botir Rahmon, – dedi u, – biroz to'xtang, gapim bor.

Rahmon qaradi-yu, darrov tanidi. Bu Qutlug' Malak edi. Uning yonida devday bir sarboz ham bor edi. Ular bir-biriga juda ham yarashib tushgandi.

G'ozni Rahmon otini ularga qarab haydadi, ular ham bularga yaqinlashib kelishdi.

Qutlug' Malak kulimsiradi:

– Hoy Rahmon aka, mana bu yigit mening erim Ejaboy bo'ladi. G'azavot yo'ldoshingiz bo'lmoqchi. Yettita jo'rasi ham bor; sizga qo'shilmqochi.

G'ozni Rahmon bilan Ejaboy bir-birlariga qarab jilmayishdi.

– Mayli, – dedi Rahmon, – baribir, yo'limiz bitta.

Qutlug' Malak otining boshini burib ketarkan, Ejaboy qo'lini ko'tardi, nariroqda turgan hamrohlarini chaqirdi.

– Yo'lingiz oq, yuragingiz pok bo'lsin, – dedi Qutlug' Malak ular bilan xayrlasharkan.

Rahmon yoniga kelgan yettita do'durg'alik bilan ot qo'ydi. Ko'chish karvoni yo'lga chiqdi.

Domanichning etaklariga yetib borgach, Usmonbekning buyrug'iga binoan keksalar, bolalar, ayollar, cho'ponlar va yilqichilar, otlar, tuyalar, qo'ylar va bor ash-yolarini olib, yaylovga qarab yurishda davom etdilar. Usmonbek ularning yonida yuz ellik suvoriy bilan Oq-

cha Xo'jami qoldirgandi. O'zi esa ming otliq bilan Ikizjaga qarab jo'nadi.

Tushga yaqin Domanich beliga yaqinlashganda, archazor etagida, yam-yashil tekislikda dam olib peshin namozini o'qishdi. Imom O'ruz darvesh namozdan keyin qo'l ochib Tangridan zafar tiladi. Shundan keyin Usmonbek gapirdi. U Ol-Ishiqqa minib olgan, qilichi qo'lida edi.

– Er-yigit arslonlarim, bahodir eranlarim, – deya boshladi gapini. – Etkazilgan xabarlariga qaraganda, Inago'l, Ko'pruhisor, Yorhisor va Qorajahisor hokimlari birlashib, ikki mingdan ziyod otliq askari bilan ustimizga bostirib kelyapti. Bizni qirib tashlash, molimizni talash uchun kelishyapti. Men, Erto'g'rulbek g'oziy o'g'li, Qayi begi Usmon aytamanki, ularni ajal yetaklab kelyapti, qirilishga kelmoqda bari.

Jangchi arslonlarim, bahodir sarbozlarim; biz ham endi ularning ustiga ot qo'yamiz... Yo bizlar, yoki ular. Tangrimning irodasi shu. Boshqa yo'l yo'q. Yo biz, yo ular! Yo biz, yo ular!

Oftob Usmonbekning qilichida o'ynar, uning shu'lasi ko'zlarida aks etar edi.

Archazorning ichkarisida bir chug'urchuq hushtak chaldi. Boshqa joyda kaklik sayradi. Janubiy-g'arbdagi Burgut-tepaning ustida bir shunqor keng qanot yozib parvoz qilardi. Ol-Ishiq bezovta yer tepindi.

Nafasini rostlab olgan Usmonbek, so'zida davom etdi:

– G'azovotga kelib, qo'rqqanidan orqaga qarab qochadiganing orqasidan kofirning o'qidan oldin mening o'qim yetib boradi. Yo'ldoshlarim o'qi borib sanchiladi. Endi yigitlarim, jangchi arslonlarim, bahodir sarbozlarim, halollashaylik. Kofirga shunday boraylik, halol sava-

shaylik. Qilich yoki o'q yeganlar halol shahid bo'lgaylar. Haqqingiz halol bo'lgay!

Birdan ko'k gumburlaganday bo'ldi:

– Halol bo'lgay, bek!

Bu gumburlash butun vodiya aks sado berdi.

Keyin Usmonbek yo'ldoshlarini yoniga chorladi. Otiliqlar yuztadan uch qismga bo'linadigan bo'ldi. Vizantiyaliklarga duch kelingach, birdaniga hujum qilishga kelishildi. Lekin ikki o'rtadagi masofa bir o'q otimi qadar qolganda, Usmonbekning qilich silkib bergan ishorasi bilan Qiyan Saljuq bo'lugi o'ng tomonga, Sungur bo'lugi chap tomonga, Usmonbek o'z ilg'ori bilan o'rtaga ot qo'yadigan bo'ldi. Mana shu uchta yuzliklardan orqada qolgan yuz sarboz esa yana uch qismga bo'linib, Qo'nur Alp, G'ozni Rahmon va Saltuq yetakchiligida dushman qo'li baland kelgan joylarga madad beradigan bo'ldi.

Yo'lga tushishdi. Domanich dovonidan oshishgan zahoti vizantiyaliklarga ko'zlari tushdi. Oradagi masofa besh o'q otimicha kelardi. Takbir aytib, hujumga o'tishdi.

Qarshidagilar kerakli darajada yoyilishga ulgurmay qolishdi. Ular uch tomondan o'rab olindi. Savashlar besholti aylanishlik bir maydonda shiddat bilan boshlanib ketdi. Hammasi ko'z ochib-yumguncha yuz berdi. Usmonbek o'sha yerda edi. Akasi Savjining telbalaracha ot qo'yishini, o'zi singari oldingi marraga tashlanganini ko'rdi. Unga baqirdi. Xuddi Boyxo'jaga baqirganday chaqirdi:

– Akajon, akajon, ko'zingizga qarang!

Lekin eshittirolmadi. O'g'li singari Savji ham eshitmas, ko'rib, tanib qolgan Kalanoz ustiga bostirib borardi.

Usmonbek qilich sermar, oldiga chiqqanni urib, ag'darib, Ol-Ishiqqa yo'l ocharkan, vahimali tush ko'rayotgandek edi. Qilichlarning sharaq-shurug'i, ot kishnashlari,

na'ra tortishlar va faryod chekishlar o'ngida emas, go'yo tushida yuz berayotgandek edi.

Savji ham, xuddi o'g'li Boyxo'ja singari unga birinchi bo'lib tashlangan vizantiyalikni urib ag'dardi. Savji – xuddi o'g'li Boyxo'ja singari ikkinchi g'animga qilich sololmadi. G'anim chap berib, qochib qoldi. Savji esa Usmonbek uchta qilichga qarshi savashar ekan, xuddi o'g'li singari qochayotgan g'anim – Kalanoz ustiga ot soldi. Shunda Kalanoz uning kelishini xuddi o'g'li Boyxo'janing kelishidagi kabi zaharxanda kulgi bilan, ot o'ynatgancha kutib turardi.

Usmonbek yo'lini endi ochib ulgurgan edi hamki, Kalanoz ikki marta qilich sermab, Savjini shahid etdi. Lekin uning kulgisi birdan o'zgardi. Chunki Usmonbek uning ustiga bostirib kelayotganini ko'rib qolgandi. Jonholatda baqirdi:

– Hey, bu yoqqa... Qora Usmon bu yerda...

U yordam so'rayotgandi. Lekin yordamga yetib kelmoqchi bo'lganlar qarshisiga g'oziyalar chiqishdi: Kalanoz Usmonbek bilan yuzma-yuz qoldi.

Ikkovi ham bir-birini yaxshi taniydi. Ikkalasi ham bir-birining kuch-quvvatini, mahoratini yaxshi biladi.

Usmonbek ham xuddi Boyxo'ja singari, xuddi akasi Savji misol kelayotir. Kalanoz bo'lsa xuddi o'shalarni kutgani kabi ot o'ynatib kutib turibdi. Ammo hech kutmagani yuz berdi. Usmonbek Ol-Ishiqni niqtab Kalanozning chap tomoniga o'tib oldi:

– Hoy ko'ppak, – dedi, – hamla qil!

Kalanoz shoshib qoldi, muvozanatni yo'qotdi:

– Qani, ablah, kuttirma, – deb baqirdi Usmonbek yana. G'azabi cheksiz, qilichini esdan chiqarganday, uni pastga qaratib turibdi. Kalanoz otini uzangisi bilan qattiq

niqtadi, yashin tezligida qilich soldi. Lekin Ol-Ishiq chap berdi, o'zini chetga oldi. Kalanoz ham Boyxo'janing ahvoliga tushib qoldi. Usmonbekning qilichi uning bo'yniga qadaldi: faqat boshini uzib tashlash uchun emas, yuziga shapaloq tushirganday.

Kalanoz dovdirab qoldi, qo'rqib ketdi, o'zini yo'qotib, qochmoqchi bo'ldi. Lekin qochishning iloji yo'q. Otini burdi. Usmonbek yana kesatdi:

– It, – dedi, – hamla qil!

Kalanozning hafsalasi pir bo'ldi, alam bilan qilich sermadi. Qilichi Usmonbekning qilichiga duch keldi. Kalanoz bilagida qattiq og'riq sezdi.

– Navbat menga, – dedi Usmonbek.

Tovushi vahimali edi, yuzi battar dahshat solardi.

Ol-Ishiq o'zini avval so'lga, keyin o'ngga otdi va Usmonbekning qilichi yashindek tushdi. Kalanoz qilich tutdi, lekin u qo'lidan uchib ketdi. Muvozanatni yo'qotib, egarda osilib qoldi. Usmonbek shiddat bilan qilich ko'tardi va tushirdi. Lekin urmadi. Kalanozning bo'yni hamon o'sha holatda.

Usmonbek burnidan nafas olayotir, ko'zlaridan olov chaqnaydi. Tishlarini g'ichirlatdi. Butun vujudi titraydi, tuklari tikondek bo'lib ketgan. Bir Kalanozga, bir qilichiga qaraydi. Ol-Ishiqni asta niqtaydi. Qo'li yetadigan masofaga kelgach, Kalanozga shiddatli tarsaki urdi. U otidan uchib ketdi.

Shunda Usmonbek qilichini qiniga soldi. U qilichini Kalanozning qoni bilan iflos qilgisi kelmasdi. U hamon burnidan nafas olar, ko'zlaridan o't chaqnardi. Birdan bor ovozi bilan qichqirdi:

– Mana bu itning qornini yoringlar, yerni kovlanglar, loshini ko'minglar.

U Ol-Ishiqni haydadi, bu yerdan asta uzoqlashdi. Akasi qulagan joyga borib otidan tushdi.

G'ozni Rahmon uning boshi tepasida turardi. Usmonbek cho'kkaladi. Savjining boshini ko'tarib tizzasiga oldi. Endi ko'rmayotgan, balki faqat o'g'li Boyxo'jani ko'rayotgan ko'zlarini yopdi. Lablari pichirlaydi, duo o'qiydi. Duodan so'ng akasi jasadini asta quchog'iga olib ko'tardi.

U ohista qadam bosib yurdi, orqasidan G'ozni Rahmon va o'ntacha g'oziy ergashdi. Usmonbek ulkan bir archa tagida to'xtadi. Yonidagilar tushunib, qabr kovlashdi. G'ozni Rahmon Qur'on o'qidi.

Usmonbek belkurak bilan mozor ustiga so'nggi tuproqni tashlagach, qaddini rostlab maydonga qaradi. Qancha bodom daraxtlari, qancha mujdachilar yotibdi jang maydonida. O'limlari o'zlari uchun jannat eshigini ochishiga imon keltirganlar edi bu yotganlar.

Usmonbek akasi uchun, ayniqsa, Boyxo'ja uchun yuragi achiganidan uyalib ketdi. Ularni maydonda shahid bo'lib yotganlardan ajratib haqsizlik qilgan hisobladi o'zini. Shu bilan akasiga ham, Boyxo'jaga ham nohaqlik qilganday his etdi o'zini, qo'llarini qaytadan ochib, barcha shahid ketganlar ruhiga fотиha o'qidi.

* * *

Yaylov etaklariga shom barvaqt tushdi. Qiyaliklardagi archalar shovullaydi, esa boshlagan shamol badanni jujiktiradi.

Tumtaraqay qochganlarni quvib ketgan Usmonbek otliqlari qaytib kelishdi. Taxminlarga ko'ra, qochib qutulgan vizantiyaliklar mingtaga yetmaydi. Shahidlar soni esa ikki yuz atrofida. Domanichga qaytishdi.

Ular qaytib kelishlari bilan chodirlar tiklanib, o'choqlar yoqildi. Yo'llarini poylab turganlar ularning qochganini butun yaylovga xabar qilishdi. Har bir ovul yigitlari o'zlarini kutib turganlar bilan tezda topishib olishdi.

Usmonbek O'ruz darvesh bilan uning yigitlarini Harlaqda qoldirdi. Yonida o'tloq qo'shnisi bo'lgan yuztacha suvoriy qolgan edi. Qiyalikdan aylanib o'tishlari bilan ularga qarab ot choptirib kelayotgan kutib oluvchilarni ko'rishdi. Oldinda kelayotganlar orasida quchog'ida O'rxon bilan Malhun Xotun ham bor. Bir-birlariga yaqinlashishlari bilan Malhun Xotun Usmonga emas, barchaga qarata qichqirdi:

– G'azovotingiz muborak bo'lsin!

Boshqa kutib oluvchilar ham shunday, o'g'lini, qaylig'ini yoki erini ajratishmadi. Oddiygina kutib olgani chiqqanlar odamini topolmagach, bo'ynini bukib, Usmonbekka yaqinlasharkan:

– Yashasin Qayi! – deyishardi. O'rxon Usmonbekning quchog'ida, uni yetib kelishi bilan Malhun Xotun eriga tutqazgandi. Usmonbek o'g'lini bag'riga bosganicha O'rxon ham qaytib kelmasligi mumkin bo'lgan g'azovotni o'ylar, faqat shundagina o'g'il, qayliq va eridan judo bo'lganlar oldida his qilayotgan vijdon azobidan qutulganday bo'lardi.

Qulajahisor bir, Ikizja ikki... Usmonbek g'azovotga eng tahlikali ana shu joylarda qatnashgan edi. Ayo Yorgo singari, Dukas, Aleksius, Fileratos va Kalanoz singari u handaq qazib o'zini himoya qilgani yo'q. Chunki u Ikizjadagi jang maydonida qolganlar singari nima uchun va qanday maqsad yo'lida o'lishini yaxshi bilardi. Xuddi ularga o'xshab, o'limining o'ziga jannat eshigini ochishini yaxshi biladi. Shularni o'ylarkan:

– Xudo nasib qilsa, – deb qo'ydi Usmonbek.

* * *

Kechki ovqatni Qunduzbekning chodirida qiladigan bo'lishdi. Usmonbekning o'g'li Oyna Malakning qo'lida edi. Malhun Xotun eri bilan ilk bor yuzma-yuz qolganda Usmonbekka:

– Oyna Malak homilador, – deb shivirladi.

Nonushtada uning otasi va akasi ham bor. Ularning qishlog'i qarshi tomondagi yonbag'irda. Bir sira Oyna Malak haqida gap ketdi. Ota qizini olib ketish niyatida ekanini aytdi. Qunduzbek:

– Bu yerda Burla Xotun bor, Malhun Xotun bor, biz bormiz, – dedi.

Ota qiziga qaradi. Qizi – Oyna Malak esa:

– Yo'q, – dedi. – Men erim uyini, chodirini tark etmayman. Bonu Chechak, otasining uyidan kelin bo'lib chiqishini istayman. Bu uyni, bu chodirni o'zim tiklaganman. Men uni tashlab ketolmayman.

Shundan so'ng bu mavzuga qaytilmadi.

Usmonbek Ikizjadagi jangdan gap ochib, o'sha olishuvda G'ozni Rahmonning bir o'zi Qutlug' Malakning eri Ejaboyni, uning atrofini o'rab olgan besh inago'llik sarbozdan qanday qutqarganini so'zlarkan:

– Endi qon-qardosh bo'ldi ular, – dedi.

Xufton namozidan so'ng tarqalishdi.

* * *

Malhun Xotun ancha og'irlashgandi. Endi otga minmasligi kerak edi. Lekin Usmonbek Xarlaqqa boramiz deganda, ot minishga to'g'ri keldi. Yonlarida Oqcha Xo'ja va Asmaxon ham bor edi. O'rxon otasining otiga mingashib olgandi, u endi bemalol ushlay olardi.

Yo'lga asr salqinida chiqishdi. Usmonbek tez qaytish niyatida edi. Lekin o'ylagandek chiqmadi. Kutib oluvchilar orasida Go'kcha baji, O'ruz darvesh, Bijan abdal, Emran eran, Oybola yo'q edi. Sababini Saljon aytdi:

Ikizjaga ketishgan. Joy tayyorlab joylashishga yordam berishyapti.

– Qanaqa joylashish o'zi? – so'radi Usmonbek.

Usmonning savoliga ularning otini yetaklab olgan keksaroq bir kishi javob berdi:

– Ko'nyo tomonlardan kelganmiz. Boshchimiz imom Yaxshi Faqi degan kishi. Yuz nafardan oshiqroqmiz. Shayx Ada Boli xabar yuborgani uchun bu tomonlarga keldik. O'ruz darvesh Ikizjada yashashimizni ma'qul ko'rdi.

Usmonbek Oqcha Xo'jani imladi:

– Yur-chi, bir ko'rib kelaylik, – dedi.

Olib kelingan ayronidan ichib ko'rishgach, Usmonbek bilan Oqcha Xo'ja yo'lga otlandi. Malhun Xotun bilan Asmaxon o'sha yerda qolishdi. Saljon ularga go'daklarni ko'rsatmoqchi edi.

Domanich dovonidan oshishlari bilan o'ng yonbag'irda, tagida va atrofida Savji va Ikizja jangida shahid bo'lganlarning jasadlari ko'milgan ulkan archa qarshisidagi sayxonlikda yuzdan oshiqroq ayol va erkaklar ishlashardi. Ba'zi uylarning tomlari yopilib bo'lgan, ishlar tugay deb qolgandi.

Ularni ilk tanigan Go'kcha baji bo'ldi. Oralaridagi masofa ancha bo'lishiga qaramay, ovozi bemalol eshitildi:

– He-ey, mening begim Usmonbek kelayotir.

Hamma ishidan to'xtab ularga qarashdi. Usmonbek otini niqtadi. Tekislikka borib otdan tusharkan:

– Ishdan qolmangizlar, – dedi.

U borib Go'kcha bajining qo'lini o'pdi. Yonlariga O'ruz darvesh bilan birgalikda yoshi elliklarga chiqmagan bir kishi keldi. Uni O'ruz darvesh tanishtirdi:

– Bu kishi imom Yaxshi Faqi bo'ladilar, Usmonbek.

Usmonbek yugurib kelib uning tizzalariga sakragan Bo'zo'g'lonni erkalarikan, O'ruz darvesh qo'shib qo'ydi:

– Yetmish nafar erkak bilan keldi.

Yaxshi Faqi bosh egdi.

– Xush kelibsizlar, – dedi Usmonbek.

O'ruz darvesh onasiga qaradi, o'zingiz ayta qoling deganday bo'ldi. Go'kcha baji gapni ilib ketdi:

– Qishloqlari shu yerda bo'lsin dedik, bek. Mozorlarimizga egalik qilaylik. Qabrlarimiz yonida qishloq quraylik dedik. Shahidlarimizni yolg'iz qoldirmaylik deb o'yladik, bek. Vaqti yetganlarni ularga yo'ldosh qilib suyuntiraylik dedik, bek.

U qo'lida belkurak ushlab turardi. Usmonbek cho'zilib, qo'lidan belkurakni oldi. Borib, Go'kcha baji ishlayotgan ohak o'rasida to ish to'xtaguncha ishladi. Oqcha Xo'ja bo'lsa bu orada suv tashib turdi.

Vodiy xira tortdi. Kunning yorug'i tepalarga tirmashdi. Havo ancha salqinlashdi.

Usmonbek Xarlaqqa qaytish uchun otiga minarkan, ulkan archaga nigoh tashladi.

Archa charaqlab turardi. Uning shoxlarida kamida o'ttiz qandil nur sochardi. Yonida turgan Go'kcha baji pichirladi:

– Bu qandillar kechalari yonib tursin deymiz, bek.

Domanich dovonining so'nggi qayrilishida Usmonbek tizginni tortib, orqaga qaradi. Endi batamom qoraygan Ikizja vodiysida archa ko'rinmasdi. Ikizja shahidlarining nurafshon ruhlari bor edi. Bodom daraxti ayoz urolmay-

digan, muzlab qovjiramaydigan, so'lib to'kilmaydigan gullarini ochgandi.

– Yo Tangrim! – dedi Usmonbek ko'kka iltijo qilib.

AYDOS QAL'ASI

Vaqt o'tyapti. Usmonbek vaqtni to'xtatolmaydi. U vaqt to'xtamasa, kutib turmasa ham, Usmonbek xohlagandek o'tishini istaydi. Lekin vaqtning tez o'tishi uning g'ashiga tegmoqda. Usmonbek bugunni emas, ertangi kunni emas, kelajakni, avlodlarini, qayi qavmining kelajagini o'ylamoqda... Vaqt esa juda tez o'tib boryapti. U endi o'z eli, elati uchun, e'tiqod, maqsad uchun qayg'uryapti.

Usmon avvaliga Ikizjani, keyin Inabo'lini olamiz degandi. Inabo'li qal'asini qo'lga kiritishnigina o'ylardi. Lekin Harlaqqa tashrifi asta-sekin bu istagini tizginladi, g'azabini bosdi.

Endi u vodiya va shu vodiyni ahamiyati nuqtayi nazaridan qal'alarga e'tibor bera boshladi. Vodiyni qal'adan tashqaridagi qishloqlarining turklarga, xususan, Qayi ahliga nisbatan munosabatlari, xatti-harakatlarini o'rganib chiqdi, aql tarozisiga solib ko'rdi va Aydos qal'asini tanladi. Aydosning qo'lga olinishi juda katta qulayliklar tug'dirardi. Qarorining boisi ham shunda edi.

Ayni kunlarda ikkinchi o'g'lining tug'ilishini kutardi. Usmonbek uning ismini Ko'nyoga tashakkur izhori sifatida Alouddin qo'ydi. O'g'li Alouddinning Ko'nyo Alouddinlari iqboliga erishuvi uchun duo qildi. Xuddi shu boisdan bu ismning va ushbu o'g'ilning haqini berish umidida Aydosga yurish qildi.

U bu qarorga kelishdan oldin qardosh elatlarning beklari, Erto'g'rulbek g'oziy safdoshlari va o'z yo'ldoshlari

bilan maslahatlashdi, mas'uliyatni teng bo'lishib, kerakli yordam bilan ta'minlashlariga kelishib oldi.

Endi u yetarli kuch-quvvatga ega edi. Aydosni yetarli miqdordagi kuch bilan qurshab oldi. Qolgan askarlari bilan Aydosga eltuvchi yo'llarni to'sdi. Qal'ani egallashda kechikkuday bo'lsa, kelishi mumkin bo'lgan yordamga ular xalaqit berishi kerak edi.

Sentabrning musaffo tonglaridan birida Aydos hi-moyachilari qal'a tevaragida tiklangan chodirlarni qurishdi. Oradan ko'p o'tmay, qal'a darvozasi oldida Usmonbek darakchisi paydo bo'ldi.

– Elchiga o'lim yo'q, – dedi u. – Qayi begi, Erto'g'gulbek g'oziy o'g'li Usmonbek nomidan boshlig'ingiz bilan gaplashmoqchiman.

U qilichsiz, o'q-yoysiz, nayzasiz edi. Qo'li ham yo'q edi.

Uni kuttirib, xabarchilar borib kelganlaridan so'ng, atrofini zich o'rab olishib, qal'a qo'mondoni huzuriga olib borishdi.

Qo'mondon qo'lini qilichi dastasiga qo'yganicha, g'azab bilan so'radi:

– Nima ishlaring bor bu yerda? Nima istaysizlar?

Elchi g'oyat sovuqqon, tuyg'usiz edi. U bosiqlik bilan javob berdi:

– Qayi begi, Erto'g'gulbek g'oziy o'g'li Usmonbek sendan qal'ani topshirishni so'rayapti.

– Nima?! – sakrab turdi o'rnidan qo'mondon.

Balandbo'y, kelbatli edi qo'mondon.

Usta qilichboz ekanini sezish qiyin emasdi.

– O'zini kim deb o'ylayapti? – dedi g'azab bilan.

Elchi esa bamaylixotir:

– Buyurilganidan boshqa narsa aytolmayman, – dedi

va qo'shib qo'ydi: – Agar ruxsat bo'lsa menga tayinlanganlarini aytishim mumkin.

– Gapir, – dedi qo'mondon.

Shunda elchi dona-dona qilib gapirdi:

– Usmonbek aytdiki, qal'aning kalitlarini topshirsang, o'zingning ham, boshqalarning ham na joniga, na moli-ga qasd qilinmaydi, aslo ziyon yetkazilmaydi. Lekin ish savashishga borib yetsa, Aydos ikki kun davomida yag'mo qilinadi, talon-toroj etiladi. Qo'lida qurol bilan qarshi chiqqanlar qilichdan o'tkaziladilar, vassalom.

Qo'mondon dir-dir qaltirardi, jonholatda, telbalarcha qichqirdi:

– Uloqtiringlar buni minoradan!

Elchi atrofi o'ralib, mahkam ushlanganida ham kulimsirab turardi. Mayin bir tovushda:

– O'zing ham orqamdan tezda yetib borasan, – dedi.

Uni sudrab eshik oldiga olib borganlarida, bir silkinib qo'llaridan bo'shadi, orqasiga qaytdi. Qaddini rostlab, sekin kulimsiradi:

– Ismim Abdulloh, elchi bo'lib keldim, shahid ketyapman. Faqat bir narsaga achinaman: kibr-u havoying va aqlsizliging tufayli millating ko'p talafotlarga uchraydi.

Qal'a qo'mondonining o'ng va chap tomonida besh kishi turardi. Bittasidan tashqari hammalari unga hayron bo'lib qarashardi. Boshini xam qilganicha mahzun turgan beshinchisini Abdulloh tanidi: U Mixail Kosses edi.

Abdullohni Usmonbekning chodiri ro'parasidagi bur-chak minordan pastga, qoyatoshlar ustiga irg'itishdi. U pastga uchib tusharkan, keltirgan kalimayi shahodati Aydos vodiysi ustida aks-sado berdi.

Abdullohni olib chiqib ketayotganlar hali eshikdan chiqmay turib, Mixail Kosses qal'a qo'mondoniga bosh egdi:

– Muhtaram Nikeforos, qo‘yib yuboringlar uni, qo‘yinglar, ketsin!..

Nikeforos hayratdan qotib qoldi. Battar g‘azablandi:

– Nima uchun?

Mixail Kosses hamon ehtirom bilan:

– Aytganlari rost, bilaman men bu turklarni, – dedi.

– Men ham bilaman, – dedi Nikeforos. Ovozi ta‘nali edi. Lekin Mixail Kosses sira parvo qilmadi.

– Usmonjonni yaxshi taniyman. Qo‘yvoring elchini...

Nikeforos nafrat-la tirjayib o‘rnidan turdi va derazaning oldiga bordi:

– Buni ham bilaman, – dedi.

Mixail Kosses yana o‘zini bosdi:

– Aydosga chatoq bo‘ladi.

– Qo‘rqma, – dedi Nikeforos, tag‘in masxaraomuz ohangda. – Aydosga ham, senga ham hech narsa bo‘lmaydi. Yaxshisi, miriqib tomosha qil jangni...

Keyin qo‘shib qo‘ydi:

– Zotan, bo‘lar ish bo‘ldi endi.

Shunda Mixail Abdullohning kalimayi shahodatini eshitdi. Yana-da to‘g‘rirog‘i, Abdullohning tovushini eshitdi. Uning tovushida haqiqat, ishonch va buyuk iroda bor edi. Bu tovush Mixailning qulog‘iga abadiy chiqmaydigan bo‘lib o‘rnashib qoldi. U Usmon va uning do‘stlari bilan uchrashuvlarini, bo‘lib o‘tgan voqealarni, necha bor uning joniga ora kirganini eslab, ich-ichidan:

– La ilaha illalloh, – deb yubordi.

Usmonbek xuddi shu paytda o‘z chodiri oldida, G‘ozi Rahmon bilan birgalikda, Abdulloh kirib ketgan va chiqishi kerak bo‘lgan darvozani kiprik qoqmay kuzatib turardi: oldin eshitdi, keyin ko‘rdi. Shu ko‘yi qotib qoldi.

Hamon o‘sha burjdan ko‘z uzolmasdi. Ko‘z o‘ngidan

Abdulloh ketmasdi. Uning ko'z o'ngidan jang-u jadallar bir-bir o'tar, ularda Abdullohni ko'rardi. U burjdan ko'z uzmas, endi quloqlari tagida Abdullohning: „La ilaha il-lalloh“ hamda so'nggi jangdagi hayqirig'i jaranglardi:

– „Bek, begim, ehtiyot bo'ling!“

U burjga qarar, ko'z o'ngida Abdulloh turardi. Chodiriga qaytarkan, ming'irladi:

– Ont ichaman, Rahmon. Nikeforosni o'sha yerdan o'z qo'lim bilan uloqtiraman.

Qurshov ikki kun davom etdi. Ikkinchi kun Qorajahisor takfuri Aleksius yuborgan kuchlarning yarmidan ko'pi qilichdan o'tkazilib, parokanda qilindi. Ammo qal'aning handaqlari keng edi, darvozalari devorteshar qurollarga bardosh berardi. Usmonbek o'q-yoy yomg'iriga qarshi ishlatiladigan taxta qalqon-to'siqlar ostida, jasur yigitlari yordamida har qancha urinmasin, qal'a ichiga kirolmadi.

Uchinchi kuni ertalab Aydos cherkovining qo'ng'iroqlari bong urib, hammani mudofaaga chorlaganda, aydosliklar yoylarini tarang tortib, palaxmonlarini tosh bilan to'ldirib, qizdirilgan yog' qozonlari bilan burjlarda kutib, jangga shay turarkan, G'oz Rahmon o'sha yoqimli ovozdada azon o'qidi.

Ochiq joyda, bir qoyatosh ustida edi, endigina chiqib kelayotgan quyosh yuzini yoritar, qal'adan shundoqqina ko'rinib turardi. Unga qarata birdaniga qirq-ellikta o'q uchirildi. Otilgan o'qlar va palaxmon toshlarining eng uchqurlari ham uning oyoqlari uchiga zo'rg'a yetib keloldi.

Usmonbek G'oz Rahmonning oldiga o'tdi. U o'q uzish uchun yoy tortib, devor ustidagilardan bittasini nishonga oldi. Shunda ular orasida sochlari qop-qora bir ayolni ko'rib qoldi. Yoshga o'xshardi, lekin chiroylimi, xunukmi, bilib bo'lmasdi. Usmonbek o'qining uchidan bir muddat uni

kuzatib turdi. Ayol qimirlamas, to'g'ri unga qarab turardi. Usmonbek diqqat bilan qarab, ayolning unga emas, G'ozni Rahmonga qarayotganini sezdi. Yo'q, yo'q, u qaramas, balki sehrlanganday qotib turardi.

Usmonbek yoyini tarang tortganicha uni kuzatardi. Yoniga Sungur keldi.

– O'sha qiz tosh otishga juda usta ekan, bek. O'ziyam ohuday yengil chopadi. Ikki kundan beri o'q tekkiza olmayapmiz.

Usmonbek shu turganicha do'stining gaplarini eshitdi. Keyin birdan qo'lidagi yoyni bo'shatdi. U uchirgan o'q o'ziga qarata yoy tortayotgan bir aydoslikning o'mroviga qadaldi. Yoyini qo'ldan tushirib yuborgan haligi kamonchi devor ortiga quladi. Qiz bo'lsa hamon joyida qimirlamay turardi. Birozdan keyin jo'nab qoldi.

Qurshov va eshik buzishga urinishlar o'n kunga cho'zildi. Buning ustiga Usmon Domanichdan hafsalasini pir qiluvchi bir xabar oldi: Amakisi Dundarbek Erto'g'rubek g'oziyning safdoshlarini to'plab gaplashibdi; Alqauy va Bayot beklariga xabar yuboribdi. Uning fikriga qaraganda, Aydos qurshovining keragi yo'q. Qancha yigitlar bekorga o'lib ketmoqda. Buning ustiga Domanich mudo'faasiz qolayotgan emish. Birortasi hujum qilib qolsa nima bo'ladi... Xullas, Dundarbek jiyanini beklik qilishga noloyiq deb topmoqda.

Usmonbek xabarchini yo'ldoshlari bilan birgalikda tingladi. Lablarini qimtid. Uning oldin eshitgan bir so'zi yodiga tushdi: „Amaking sening bekligingni ko'tara olmayapti“, deyishgandi o'shanda.

U chodirdan chiqdi. Uning fe'lini bilishardi. Shuning uchun ham orqasidan borishmadi. Usmonbek bir o'zi ancha aylanib yurdi. Chodirga qaytib kelganida G'ozni Rah-

mon o'sha xush ovozi bilan xufton namozini o'qiyotgan edi. To'lin oy ancha yuksalgandi. Qal'a devorida esa ayni o'sha joyda binafsha rangidagi ko'lanka holida haligi qiz turardi O'sha ko'lanka birdan harakatga keldi. Qo'lini boshi uzra aylantirdi-da, nimanidir irg'itdi. Hushtak chalib kelgan bir tosh G'ozni Rahmonning oldiga, u ustida namoz o'qiyotgan xarsangning tagiga tushdi. Qal'a devoridagi ko'lanka g'oyib bo'ldi.

Tosh qog'ozga o'ralgan edi. Usmonbek uni olib, ipini yechdi. Qog'ozda rumcha yozuv bor edi.

– Rahmon, – dedi Usmonbek. – Qo'nur Alpni topib kel.

Chodiriga kirdi. Ustunga osig'liq qandilning yorug'ida qaradi. Bu bir xat edi. Qo'nur Alp kirishi bilan xatni uzatib:

– O'qi, – dedi.

Xat: „*Ismim Yevdoksiya, – deb boshlanardi, – Nikeforosning jiyaniman. Ey azon o'qigan yigit, men seni tushimda ko'rdim. Seni ko'rmasimdan oldin tushimga kirgansan. Bu ishni qilishimning boisi shundan. Aydos qal'asini hujum bilan ololmaysizlar. Olsangiz ham juda katta talafot ko'rasizlar. Men bunga achinaman. Sen hozir jangchilaringni olib ket. Nikeforos qal'ani bosib olishdan voz kechishdi, deb o'ylasin. Sen ertaga emas, undan bir kun keyingi kechasi, oy yuksalganda kel. Yo'ningda o'zing ishongan sakkiz-o'n nafar jangchi bo'lsin. Kun botishdagi burjning tagiga kel, toki men hisorni sizlarga topshiray“.*

Usmonbek xatni yana bir bor o'qittirib eshitganidan so'ng Oqcha Xo'ja bilan Saltuq va Sungurni ham chaqirtirdi. Ularga ham o'qitib, so'radi:

– Qani, aziz yo'ldoshlarim, sizlar bunga nima deysiz?

Hech qaysi biri biror gap aytolmadi.

Usmonbek qizishdi.

– Qulog‘im sizlarda.

Shunda Sungur taraddudlanib gap boshladi: – Bek, ertalab senga nima devdim? O‘sha qiz yomon tosh otarkan. O‘zi ham ohudek chopqir. Ammo azondan bu yog‘iga hech ko‘rinmadi. Ko‘ringanda ham tosh otgani yo‘q, qarab turardi.

Biroz jimlikdan so‘ng qo‘shimcha qildi:

– Gapim shu: qizga ishongim kelyapti.

Saltuq bo‘lsa:

– Menga bu ish Nikeforosning hiylasiga o‘xshab ko‘rinyapti, – dedi.

U hali gapini tugatib ulgurmasidan:

– Yo‘q, botir Saltuq, – dedi Usmonbek, – men ham bu qizga ishonaman.

Va qarorini bayon qildi:

– Darhol ashqol-dashqolni yig‘ishtirib, qurshovdan voz kechamiz. Chekinib ketayotib o‘qlarga qarshi ishlatilgan taxta to‘siqlarni yondiramiz. Yevdoksiya aytgan kechasi G‘ozi Rahmon o‘n nafar yigiti bilan birga g‘arbdagi burjning tagida kutib turadi.

– Men ham Rahmon birodarim bilan bo‘laman, – dedi Oqcha Xo‘ja.

Sungur bilan Qo‘nur Alp ham shu fikrda edilar.

– Yo‘q, – dedi Usmonbek. – Bo‘lmaydi, Sungur, agar sen aytganday bu bir hiyla bo‘lsa, jang qal‘a tashqarisida bo‘ladi...

Yevdoksiya aytgan kechasi ayni o‘sha paytda G‘ozi Rahmon bilan Oqcha Xo‘ja yonlariga to‘qqizta usta qi-lichbozlardan olib, piyoda yurib kunbotishdagi burjning tagiga kelishdi.

Usmonbek yuztacha sarboz bilan tepalikning orqasi-

da edi. U qal'aga jo'nab ketganlar bilan o'z oralarida har o'n besh odimda bittadan jangchi qo'yib xabarchilar zanjiri hosil qilgandi. Qolgan jangchilar esa yana avvalgiday Aydosni o'rab olishdi.

Oy o'ng tomondagi tepa uzra bosh ko'tardi. Rahmon burjning tagiga kelar-kelmas boyqush misoli sayrab qo'ydi. Xuddi shu payt oyoqlari yoniga kichik bir tosh kelib tushdi. Uning orqasidan yerga uchiga temir bog'langan bir arqon tashlandi. Burj ustida nozik qomatli bir ko'lanka turardi.

Arqonga avval G'ozni Rahmon osildi, uni tortib ko'rdi. Mahkamligiga ishonch hosil qilgach, ipga tirmashib, o'rigimchakday chaqqon chiqa boshladi. U devordan oshishi bilan ikkinchi askar chiqa boshladi.

Arqonni Yevdoksiya ushlab turardi. Qiz:

– Sen ham ushla, – dedi shivirlab.

G'ozni Rahmon ikki qo'li bilan birdan arqonga yopisharkan, qizning titrayotganini sezdi. Yevdoksiya yana shivirladi.

– Xush kelibsan, tushimning yigiti.

G'ozni Rahmon rumchani sal-pal bilgani uchun „xush kelibsan“ni zo'rg'a tushundi. So'ngra rum tilida chalakam-chatti qilib tashakkur bildirdi.

O'n daqiqaga qolmay, yigitlarning hammasi tepaga ko'tarildi.

Yevdoksiya G'ozni Rahmonning qo'lidan ushladi.

– Yur, – dedi.

Qizning qo'li baquvvat edi, lekin olovday issiq va titrardi. Asta yurib pastga tushishdi. Hech qanday ovoz chiqarmay darvoza yoniga bordilar.

Darvozaning ikki yonidagi kirish yo'llaridan birida ikki navbatchi oshiq tashlashar, to'rttasi ularni tomosha qilardi.

Oqcha Xo‘janing ishorasi bilan o‘zi va besh navkar ularning ustiga tashlandi. Qolganlar ham o‘sha zahoti darvozaning temir to‘sinlarini ko‘tarib, qulflarini buzdilar. Bularning barchasi ko‘z ochib-yumguncha bo‘lib o‘tdi. O‘sha zahoti G‘ozi Rahmon (Yevdoksiyaning qo‘li hamon uning bilagida edi) boyqushga taqlid qilib sayradi. Bu ovoz tepalikning orqasida ham besh marta takrorlandi.

Aydos oyoqqa tura boshladi. Chunki narigi navbatchilar vodiya aks-sado berayotgan yuzlarcha ot tuyoqlari tovushini eshitishgandi. Burg‘ular chalinib, hamma yoqni odamlarning qiy-chuvi tutib ketdi. Aydos askarlari qal‘a devorlari ustidan joy egallarkan, Usmonbekning otiqlari ichkari kirib, narigi darvozalarni ham ochib yuborishgandi. Endi hamma darvozadan yuzlab, yuz elliklab turklar kirib kelishayotgandi.

Maydonda, cherkov oldida olishuv, ayniqsa, shiddatli bo‘layotgandi. Ammo hamma joydan, xususan, burjlarga olib chiquvchi narvonlardan ham qilichlar jarangi, na‘ralar, faryodlar eshilib turardi. Qulab tushgan mash‘alalardan u yer-bu yerda yong‘in boshlangandi. Usmonbek jangning borishini diqqat bilan kuzatib turardi. Qayerda hujum bo‘shashsa yoki dushman qo‘li balandroq kelsa, o‘sha joyga yordamga shoshilardi.

Ana shunday taloto‘p ichida Usmonbekning qulog‘iga bir ovoz chalindi. Kimdir kekirdagini yirtib qichqirdi:

– Yon tomonga qoch, Usmonjon, yon tomonga... –
Ayni chog‘da Ol-Ishiq manjaniqdan otilganday o‘zini o‘ngga oldi. Xuddi o‘sha joyga ketma-ket beshta xarsang parchasi kelib tushdi.

Boyagi tanish ovoz endi yaqindan eshitildi:

– Men Mixailman, Usmonbek!

Qal'a devoridan otilgan toshlar Usmonbek bilan savashayotgan ikki aydoslikning birini, boshqasining esa otini ag'dardi. Otini qoldirib, piyoda qochishga uringan ikkinchi sarbozni Ikizja darveshlaridan biri qilichdan o'tkazdi.

Usmonbek atrofidagi askarlarga dalda berarkan:

– Rahmat, Mixail, – dedi. – Menga Nikeforosning joyini ko'rsat.

Ular muyulishga yetib olishdi. Qarshidagi uyning to-miga o'rlayotgan olov ularni yoritib turardi. Mixail Kos-ses piyoda edi.

– Nikeforos yaxshi qo'riqlanyapti. Soqchilari ko'p, – dedi.

– Ko'rsat!

Xuddi shu payt Sungurga ko'zlari tushdi. Sungur or-qalarini devorga pana qilayotgan uchta aydoslik bilan savashardi. Ularni devorga qisib olgandi. Ammo haligi-larning uchalasi ham usta qilichboz edi. Hiyla ishlatmoq-chi bo'lishdi. Asta-sekin bir-biridan ayrila boshladilar. Bittasi Sungurni chalg'itarkan, ikkitasi uning ikki to-monga o'tib olishmoqchi edi.

Usmonbek Ol-Ishiqni niqtarkan, baqirdi:

– Orqaga chekin, Sungur!

– Ko'rib turibman, bek, hiyla ishlatishmoqchi.

Uning hushyor ekani, hiyladorligi tezda isbotlandi.

Usmonbek uning chap tomoniga o'tib olgan g'animga qilich soldi. Sungur esa uch qadam orqaroqqa, o'ng to-monga sakrab, raqibini yer tishlatdi. Ro'paradagi esa qili-chini tashlab, qo'llarini ko'tardi.

Usmonbek ham otidan yerga tushdi:

– Sungur, Sungur, g'azabingni bos.

Yong'inning shu'lasidan Sungurning tishlari yaltirab ketdi.

– Mening aziz begim Usmonbek g‘oziy, adashing haqqi uchun ham jang qilishim kerak.

Qat‘iyatli edi u. Bu Sungurning har bir jangda g‘azovotlarda ishtirok etotmaydigan nogiron o‘g‘li Usmon uchun ham savashmog‘i kerakligini bildirardi.

– Men bilan yur, – dedi Usmonbek.

Bo‘sh turgan jangchilardan to‘rttasini olishdi. Usmonbek Mixailni chaqirdi.

– Yur, Mixail. Yo‘l ko‘rsat!

Jang oxirlab borardi. Aydosning taqdiri hal bo‘lgandi. Olishuvlar endi ko‘chalardagi quvlashmachoqlarga aylangandi. Yo‘lda ularga besh sarbozi bilan Qiyon Saljuq ham kelib qo‘shildi. Nikeforosning qo‘rg‘oniga borguncha sonlari yigirma yettitaga yetdi.

Qo‘rg‘on ellikdan ziyod jangchi bilan mudofaa qilindirdi. Lekin olishuv uzoqqa cho‘zilmadi. O‘qlarga chap berib o‘tishdi-da, yondagi va orqadagi eshiklarni yelka tirab buzishdi. Pastki qavatni bir zumda qo‘lga olishdi. Oyoqlari ostida va chorbog‘da o‘ttizga yaqin aydoslik yotardi. Qolganlari yuqori qavatlarga chekinishgandi.

Usmonbek baqirdi:

– Hoy, gapimga quloq solinglar. Men Qayi begi Usmonbekman. Bu gapimning senga daxli yo‘q, Nikeforos ko‘ppak! Gapim hammaga taalluqli. Yaxshilab eshitib olinglar. Men Qayi begi Usmonbekman. Qilichini tashlab, taslim bo‘lganni kechiraman. Biror tukiga ham ziyon yetkazmayman. Kim bizga qarshi qilich ko‘tarsa, loshlarini sudrab kuchuklarga yedirtiraman. Shuni yaxshi bilib qo‘yinglar, bu yerda yigitlarimning qilichlarini savashmoqchi bo‘lganlarning qoni bilan bulg‘atmoqchi emasman. Omonlik tilaganlarga tegmayman. So‘ngra uyga o‘t

qo'yaman. Aqli borlar omonlik tilasin. Bu gapim senga emas, Nikeforos ko'ppak! Senga Abdulloh birodaringa qilganingni qilaman. Ont ichganman.

Keyin orqasiga o'girildi va baland ovozda:

– Olovni tayyorla, Sungur, – dedi.

Ko'p o'tmay zinalardan tushib keluvchilar bo'ldi. Usmonbek sanadi, ular o'n besh kishi edi.

– Yana bormi? – deb so'radi.

– Bor, – dedi bittasi.

– Necha kishi?

– Nikeforos bilan oltitacha bor.

Usmonbek chorbog'ga chiqdi. Qo'rg'onning to'rt tomoniga qo'ygan soqchilarga hushyor bo'lishlarini tayinladi. Bu orada xabar yuborilgan Oqcha Xo'ja ellikta sarbozi bilan yetib kelgandi. Usmonbekka jang-u jadal tugaganini aytdi.

Omonlik tilab taslim bo'lganlar Oqcha Xo'ja sarbozlariga topshirildi. Usmonbek Oqcha Xo'ja bilan qo'rg'on-ga qaytdi. Sungur oshxonada olov tayyorlab turardi. Lekin Usmon unga:

– Yo'q, – dedi, – Nikeforos tiriklay kerak.

– Qo'y, o'zim eplayman, – dedi Sungur.

Usmonbek kulimsiradi:

– Nima, adashim uchun niyat qildingmi?

Sungur ham kulimsiradi.

Usmonbek zinapoyaga qarab yurdi. Shunda Mixail:

– Olti nafar ekan ular, – dedi.

Usmonbek Sungurga qaradi. Yana kulimsiradi:

– Yur, Sungur.

Oqcha Xo'ja qat'iy so'radi:

– Men-chi, bek?

Usmonbek orqaga o'girildi, jilmaygan holda:

– Hoy, Oqcha Xo‘ja, – dedi. – Ko‘rmayapsanmi, zina torlik qilyapti.

Shunday deb, zinadan chiqa boshlashdi. Chindan ham Sungur ikkalasi zinapoyada zo‘rg‘a harakat qilib ko‘tarilishardi. Oqcha Xo‘ja ulardan to‘rt zinapoya keyinda borardi.

Usmonbek ayvon ko‘ringuncha ko‘tarilgach, qilichini chap qo‘liga oldi. Uning ko‘zi ularga qaratilgan qilichlarga tushdi. Ayni chog‘da Sungur ham uning harakatini takrorladi.

Bir zina... Yana bir zina. Uchinchisiga qadam qo‘yganlarida Nikeforos odamlari bilan ularning ustiga tashlandi.

Xuddi shu payt Usmonbek bilan Sungur bellariga qistirilgan xaltachalaridan portlovchi o‘qlarni olib ularga qarata sochdilar. Tashlanuvchilardan ikkitasi o‘sha zahoti jon berdi. Boshqalari shoshib qolishdi. Shu bir zum Sungur bilan Usmonbekning ayvonga chiqib olishlariga va Oqcha Xo‘ja uchun yo‘l ochishlariga kifoya qildi.

Endi ular uchga to‘rt edilar. Qarama-qarshi ilk hamlaydayoq ikkiga uch qolishdi. O‘sha ikkovidan Nikeforosni Usmonbek mo‘ljallagandi.

– Unga tegma, Sungur, – dedi Usmonbek va uning ro‘parasiga o‘tdi.

Sungur o‘jarlik bilan mohirona qilich solayotgan ikkinchi g‘animni ham yer tishlatgach, Oqcha Xo‘ja singari bo‘sh qolib, Usmonbekning savashishini tomosha qila boshlashdi.

Nikeforos g‘azablanar, Usmonbekning ishni tezroq bir yoqli qilishini istardi. Lekin, aksincha, Usmonbek qilich solmas, uni hamla qilishga zo‘rlardi. Uning qilgan barcha hamlasi behuda ketardi. Oxiri butunlay holdan toydi. Qo‘llarini ko‘tarolmay qoldi. Usmonbek qilichi-

ning teskarisi bilan uning qo'liga urdi, qilichsiz qoldirdi. Yoniga bordi.

Nikeforos uning yuziga, ko'zlariga qaradi. Qaltiraganicha tiz cho'kdi, ingradi:

– Rahm qil!

Usmonbek uning yuziga nafrat bilan qaradi-da, zina boshiga borib baqirdi:

– Qilich tashlab taslim bo'lganlarga aytinglar, Nikeforos ko'ppakni burjdan pastga uloqtiradiganlar bormi? Agar bo'lsa, bilsin, moli, joni omonda bo'ladi. Xohlagnidek yashay oladi.

Bu ishga yetti kishi talabgor bo'lib chiqdi.

– Bo'pti, – dedi Usmonbek. – Yettovlon mal'un Nikeforosning oyoq-qo'lidan ushlab, olib borib Abdulloh birodarimni tashlattirgan joydan jarga uloqtirishsin.

Nikeforosni sobiq askarlari o'sha burjga olib bordilar-da, „Bir – ikki – uch“, deya siltab pastga uloqtirib yubordilar. Uning chinqirig'i eshitildi, xolos.

* * *

Tong otayotir. Aydosda jang nihoyasiga yetgandi. U yer-bu yerda tutun burqsib yotar, lekin yong'inlar ko'rinmasdi. Usmonbekning odamlari shahidlar jasadlarini yig'ishtirishdi, yaradorlarni aniqlab, muolajasi bilan shug'ullanishdi. Bu ishning boshida O'ruz darvesh, Yaxshi Faqi turishdi.

G'oz Rahmon ham u yoqqa, bu yoqqa chopib o'z sarbozlarini to'pladi. Keyin Yaxshi Faqining ishorasi bilan tahorat qildi, cherkov zinasiga ko'tarilib, azon o'qidi, so'ng o'z bo'ligi yoniga bordi.

Bugun bu ishlari jarayonida, uni kimningdir nigohi ta'qib etayotganini his qilardi. U o'girilib qaradi. Bu Yev-

doksiya edi. Kulib turardi. G'ozni Rahmon uning yoniga bordi, qo'llaridan ushladi.

– Rahmat, senga, – dedi.

Yevdoksiya shivirladi:

– Kunlaring hamisha yorug' bo'lsin. Janglaring hamisha shunday yakun topsin. Tangri hamisha senga yor bo'lsin. Faqat baxtli bo'!

Ovozi biram chiroyli ediki... Shirin. Mayin... G'ozni Rahmon uning so'zlarining yarmiga tushunmasa ham, hayajonlanib ketdi. Yevdoksiya bo'lsa undan ushlab turgan qo'lini tortib olib, ketmoqchidek bo'ldi. G'ozni Rahmon uning qo'lini mahkamroq ushladi.

– Ketma, qol. – dedi.

Yevdoksiya bo'ynini egdi.

G'ozni Rahmon atrofga qaradi va oldinroqda turgan Ejaboyni ko'rib:

– Hoy, Ejaboy, qon-qardoshim mening, bu senga omonat, Qutlug' Malak singlinga omonatdir, ehtiyot qilinglar, – dedi.

Keyin hammaga eshittirib gapirdi:

– Bu o'sha, bizlarga darvozani ochib bergan qiz bo'ladi.

* * *

Usmonbek jangchilariga Aydosni yag'mo qilish uchun ikki kun muhlat berdi. Xohlagan har bir sarboz istagan uyga sohiblik qila olardi. Jonga va or-nomusga tegish mumkin emasdi. Bundan bu yog'iga Aydosning hayoti uchun Qiyan Saljuq mas'ul edi. Tushunmovchiliklarni Yaxshi Faqi hal qilishi kerak edi. Mahalliy xalq unga bo'ysunish yoki bo'ysunmaslikda erkin edi: xohlagan vizantiyalik hakamga murojaat qilishi mumkin edi.

Usmonbek olingan o'ljalarni g'oziyarga bo'lib berdi. Nikeforosning boy xazinasini va buyumlarini beshga taqsimladi.

– Bittasi Xo'ja Qulmashbek birodaringa. Bittasi Qora Gunabek birodaringa. Bunisi Ertug'mishbek birodaringa. Mana bunisi Cho'ponbek birodaringa. Qolgan beshinchi ulush esa qayi qavmiga bo'ladi. Akam Qunduzbek bilan Dursun Faqiga omonat topshiriladi. Ulushlar har bir bo'linmaning beklariga topshirildi. Qayiga tegishli ulushni Oqcha Xo'ja olib ketadigan bo'ldi. Bu ishlar bitgach, Usmonbek Aydosda qoladiganlardan boshqalarga Domanichga qaytib borishga tayyorgarlik ko'rishni tayinladi.

Yig'ilish ishtirokchilari qo'rg'ondan chiqa boshladilar. Usmonbekning yonida faqat Oqcha Xo'ja qolishi kerak edi. Lekin G'ozini Rahmon ham chiqmadi. Usmonbek so'radi:

– Biror narsa demoqchimisan, Rahmon birodarim?

– Ha, – dedi Rahmon, – mening botir begim Usmonbek. Men shunga ruxsat so'ramoqchimanki, bizlarga Aydosning darvozasini ochib bergan Yevdoksiya ham Domanichga borsa va mening jufti halolim bo'lsa.

Usmonbek o'ylanib qoldi.

– Rahmon, birodarim, bu mening ruxsatim bilan bitadigan ish emas, – dedi. – Dursun Faqidan so'rash kerak bo'ladi. Men shunday deb o'ylayman.

Shunda G'ozini Rahmon:

– Bilib qo'y, Usmonbek, – dedi, – Yevdoksiya bir tush ko'ribdi. U tushida juda ham chuqur bir o'raga tushib ketibdi. Rosa urinibdi, qaytib chiqishning hech ilojini qilolmabdi. U butunlay umidini uzib, taqdirga tan berib turganda o'raning tepasidan yuzidan nur yog'ilib turuvchi kishi o'tib qolibdi va qo'lini uzatib uni chiqarib olibdi.

Yevdoksiya chuqurdan chiqib olib bundoq qarasa, jannatmisol go'zal joy emish. Gullar ochilib, dov-daraxtlar yashnab turganmish. Kapalaklar uchib, guldan gulga qo'narmish, daraxtlar shoxida bulbullar sayrarmish. Chamanzor oralab billurday shaffof suvlar oqayotgan emish. Havosi biram toza emishki...

Yevdoksiyani qutqarib olgan kishi havodan ham, bulbul ovozidan ham shirin bir tovush bilan daraxtlarga qarab: „Kel!“ deb chaqiribdi. O'sha zahoti daraxtlar orasidan bir odam chiqib kelibdi. Qiz tushini aytib berganidan so'ng Rahmonga: „Kelgan odam sen eding. Meni qutqarib olgan esa sizning Payg'ambaringiz edi“, deпти. Yevdoksiya bularni qurshov paytida tushunib qolibdi. U tushidan so'ng oshiqi beqaror bo'lib, nima qilishini bilmay, dardini hech kimga aytolmay, o'yga tolibdi: „Axir, bu ne holki, meni bu chuqurdan chiqarib oldi. Ustimga ipak kiyimlar kiydirib, bir yigitni chaqirdi va meni uning yoniga qo'yib ketdi. Hayotimda biror narsa ro'y bersa kerag-ov“. Lekin nima qilarini bilmabdi, ko'zlari va ko'ngli kundan kun g'amga botib boraveribdi. Shunda qamal va jang boshlanibdi. Qiz bo'lsa, „Men ham borib jang qilay“, deya Aydos devoriga chiqqan ekan. O'sha yerdan turib Usmonbekning chodirini ko'ribdi. Yevdoksiya ikki kun davomida o'sha joydan turib palaxmonni ishga solibdi, tosh otibdi. Ikkinchi kun choshgoh payti ro'paradagi sarbozni ko'rib qotib qolibdi. Chunki bu sarboz tushida ko'rgan o'sha yigit ekan. Endi unga qarashdan boshqa hech narsa qilolmay qolibdi. Uchinchi kuni ertalab yana yugurib qal'a devoriga chiqibdi.

G'ozni Rahmon azon o'qiyotgan ekan, chiqib kelayotgan oftob nurlari uning yuzida jilolanibdi. Ammo bu nur uni emas, Yevdoksiya ko'rgan tushni oydinlashtiribdi. „Ha, gap bu yoqda ekan-da“, deb devordan tushib, uyiga chopibdi va xat yozibdi.

* * *

G'ozzi Rahmon Yevdoksiyaning bu gaplarini rumchani yaxshi biladigan Ejaboy tarjima qilib berganidan keyin tushunibdi. Qiz so'zlarini shunday tamomlabdi: „Ey ismini men bilmaydigan yigit, endi sen nima istasang mening taqdirim o'sha bo'ladi“.

Usmonbek bu gaplarni eshitib, Yevdoksiyaning Do'durg'a bo'linmasiga topshirilganini bilib:

– Qiz Qutlug' Malakda qolgani ma'qul. Biz borib biladiganlardan surishtiraylik. O'ylashimcha, Rahmon jo'ra, oxiri baxayr bo'ladi, – dedi.

Usmonbek bo'lgan gaplarni Dursun Faqiga tushuntirdi:

– Nima qilsak ma'qul bo'ladi? – deb so'radi.

– Bek, – dedi Dursun Faqi, – qiz haq yo'liga da'vat qilinibdi va u haq yo'liga kirishni istaydi. Buning ustiga G'ozzi Rahmon sening yo'ldoshing. Qarshi chiqish yaxshi bo'lmaydi. Ammo, shuni aytishim kerakki, qiz tilimizni bilmaydi, urf-odatlarimizni bilmaydi. G'ozzi Rahmon ham uning tilini bilmaydi. Bu oilada ancha muammolar tug'dirishi mumkin...

U to'xtab qoldi. Peshanasi tirishdi. Usmonbek ham hayron edi.

– Menimcha shu, – dedi Dursun Faqi boshqa nima deyishni bilmay.

Lekin Usmonbek ham bo'sh kelmadi:

– Menga qarang, Dursun Faqi otaxon, – dedi, – bu qiz oldida qarzdormiz. U bizning Aydosni olishimizni osonlashtirdi. Aytaylik, Aydosni unga berib, qarzimizni uzsak. Lekin ko'ngil qarzini qanday o'taymiz? Orada muhabbat bor axir. Buning ustiga qiz musulmon bo'lishni xohlayapti. Uning tilagini amalga oshirish bizning burchimiz. Xo'sh,

ayting-chi, Dursun Faqi, o‘z elatidan ajralib qolgan bu qizni haydab yuborsak, qolaversa, o‘zimizdan chetlatsak, joiz bo‘larmikin.

Dursun Faqi bosh egdi, soqolini o‘ynadi, keyin esa qat‘iy ohangda:

– Albatta, joiz emas-da, bek, – dedi. – Men aqlim bovar qilganinigina aytyapman. G‘ozi Rahmon qizni olmasin, deyayotganim yo‘q. Oladigan yo‘lini topsin deyapman.

Usmonbek o‘rnidan turdi, bir qarorga kelgan edi.

– Menga qarang, Dursun Faqi. Men qizni Do‘durg‘adan olib, yangam Oyna Malak chodiriga eltib qo‘yaman. Oyna Malak shahidning onasi, shahidning rafiqasi. Buning ustiga ota yuzini ko‘rmaydigan shahid go‘dakni kutayotir. Bonu Chechak qizga tengdosh. Qiz to So‘g‘udga borguncha bu chodirda qoladi. So‘g‘udga borgach, bir muddat Oyna Malak yangamning uyida yashaydi. Til o‘rganadi, urf-odatlarimizni bilib oladi. Qayi qizi uchun er nima, uy nima ekanini o‘rganadi. Chunki ko‘ngil o‘rganishni osonlashtiradi. Nima deysiz?

– Ma‘qul gap, bek, – dedi Dursun Faqi.

Usmonbek baxtiyor edi, darrov G‘ozi Rahmonni chaqirdi.

– Labbay, bek, – deyishga zo‘rg‘a ulgurgan G‘ozi Rahmonni u quchoqlab, bag‘riga bosdi. Hozir Usmon uning uchun bek emas, haqiqiy jo‘rasi, aziz do‘sti edi. G‘ozi Rahmon buni his qilishdan baxtiyor edi...

Bundan keyin hammasi Usmonbek aytganiday bo‘ldi.

* * *

Yevdoksiya ilk oyatlarni va ularning ma‘nosini Dursun Faqidan eshitdi. Uning yordami bilan Kalimayi Shahodat keltirdi va o‘z istagi bilan Saniya ismini oldi. U o‘n olti

yoshga to'lganda qaytadan tug'ilganiga ishonardi. Qutlug' Malak u bilan opa-singil tutindi.

– Mening erim G'ozzi Rahmon bilan qon-qardosh, aka-uka tutingan, – dedi Qutlug' Malak.

Saniya Do'durg'a yaylovidan Oyna Malakning chodiriga kelganida „oxirat, qardosh, erkak, ayol, er, chodir, o'g'il, ona, shahid, g'azovot, qiz, suv, non, kabob, qo'y, ot, tuya, qatiq, sut“ singari qirq-ellik kalima bilan „Fotiha“ surasini o'rganib olgandi.

Ejaboy G'ozzi Rahmonga, Qutlug' Malak esa Oyna Malakka alohida-alohida, lekin ayni bir gapni aytishdi:

– Juda oson ilg'ab, o'zlashtiryapti, mashalloh!

Usmonbekning o'ylaridan xabardor Ejaboy Rahmonga ko'z qisdi:

– To'yning tez orada bo'ladiganga o'xshaydi...

O'tovdagi xotin-qizlar Saniyani juda yaxshi qabul qilishdi, o'z singillariday muomalada bo'lishdi. Bunga javoban Saniya ham ularni o'ziga yaqin oldi, mehrini qozondi. Turklarning urf-odatlarini o'zlashtirdi. Ayniqsa, namoz suralarini tez o'rganishi keksa ayollarning e'tiborini tortdi.

Kunlar o'tib borardi. Bu orada Oyna Malak o'g'il ko'rdi. Chaqaloqning boshi uzra engashgan Saniya:

– Xush kelding, Boyxo'ja, – dedi erkalab. Shu tariqa shahid ketgan Savjibek o'g'lining va shahid Boyxo'ja ukasining ismi Boyxo'ja bo'lib qoldi.

Shunday bo'lishini, xususan, Usmonbek ham lozim topdi. Oyna Malak erining tilagi sifatida o'g'lining ismini Erto'g'rul qo'ymoqchi edi. Lekin Usmonbekning xohishi boshqa edi. Saniya: „Xush kelding, Boyxo'ja deganda unga Ada Bolini eslatdi, Zumrad Anqoni eslatdi. Ulkan Jome masjidi qurilgan Ikizja davrini yodiga saldi. Usmon-

bek otasi Erto'g'ulbek g'oziyning o'zida, Usmonda yashayotganini, Usmonning ham o'g'li O'rxonda yashayotganini o'ylagandi. Shu boisdan chaqaloqqa Boyxo'ja ismini lozim topdi.

* * *

So'g'udga qaytib tushishni orqaga surgan kuzning yaxshi kelishi tufayli Rahmon bilan Saniyaning to'yi Domanichda o'tkazildi. Yuzlarcha, ehtimol, minglarcha to'ylarga guvoh bo'lgan Domanich bunaqa to'yni ko'rmagandi. To'y boshlangandan tugagunga qadar unga Usmonbek boshqosh bo'ldi. Uning o'zi to'y kuni Aydosga maxsus chorlovchilar, Saniyaning dugonalari va qarindoshlari uchun ataylab elchilar yubordi.

Ana shu da'vat bilan Kiyani Saljuq va Yaxshi Faqining ishlari yana-da ko'paydi. Chunki to'yga Aydosdan vizantiyalik yosh yigit-qizlar juda ko'p keldi. Kelganlar orasida kam bo'lsa ham aydoslik, inago'llik, qorajahisorlik keksa, yosh ayol va erkak vizantiyaliklar ham bor edi. Ular sovg'a-salom olib kelishgandi. Usmonbek ham ularga qimmatli armug'onlar hadya qildi.

To'yning ikkinchi kechasida Usmonbek ziyofat dasturxonida Do'durg'a begi Qora Gunani, Alqay begi Ertug'mishni, Bayot begi Xo'ja Qulmashni va boshqa urug'lar beklarini qoldirib chiqdi. Ketayotib imo qilib Sungurni chaqirdi. Unga:

– Sungurim, – dedi, – Rahmonni, Qo'nurni, Saltuq va Oqcha Xo'jani olib, Sivriqoya pastiga, jarlik bo'yiga yetib bor.

U tayinlagan joy bir vaqtlar Ada Boli bilan gulxan yoqib suhbatlashgan o'ngur edi. Ko'p o'tmay o'sha yerda uchrashishdi.

Usmonbek oldindan tayinlagan yeyimlik, ichimliklardan oldirib olgandi, archa shoxlaridan kestirgandi. Yonida noni ham bor edi. O't yoqishdi, olov atrofida yonma-yon o'tirishdi. Usmonbek hozir Usmonjon edi. U nay chaldi. Boshqalar ham, hammalari yoshliklarini esladilar. Inago'lga, Inonyuga, Eskishaharga soz-u suhbat qurgani, ziyofat-u to'y-tomoshalarga ot yeldirganlarini, ermak uchun qilich urib, mushtlashishgan kunlarini xotirlashdi.

Usmonbekning iltimosi bilan G'oz Rahmonning ovozi yangradi. Tong oqara boshlaganda tarqalishdi.

Ertasi kuni tushga yaqin Saniyani Oyna Malak va Malhun Xotun, Amina va Bonu Chechak yordamida bezatilgan tuyaga mindirishdi. Kelin tuyasining bir yonida Usmonbek, ikkinchi yonida Do'durg'a begi Qora Guna; ular bilan yonma-yon Xo'ja Qulmash va Ertug'mishbek borardi. So'g'udga kiraverishda hamma to'planib turardi. Kelinni cholg'u va qo'shiqlar bilan kutib olishdi.

Ko'p o'tmay, ularning orqasidan G'oz Rahmon kuyov jo'ralari bilan ot yeldirib yetib kelishdi. Otlaridan tushishdi. G'oz Rahmon asta yurib, kelin tuyasining oldiga bordi. Usmonbekni, boshqa beklarni, keyin kelinni quchoqlab bag'riga bosdi. So'ngra tuyani yetaklab maydonning o'rtasiga olib bordi-da, to'xtadi. O'q qo'yib, yo-yini tarang tortdi. Tevaragiga ko'z yugurtirdi. U joyni tanlagan edi. U o'qini uch yil burun Usmonbek tomonidan yoniga shiypon qurdirib, qardosh beklar bilan bitim tuzgan oq xarsangtoshga qarata uchirdi.

Chodirlarini o'sha joyga qurishdi. Hamma ularning baxtli bo'lishlari uchun duo qildi. Saniya Qayi qizlarini bittasiga aylangandi-qo'ygandi. Yurish-turishida, xatti-harakatida hech qanday begonalik ko'rinmasdi. Kuz of-

tobi ostida rangi yana-da go'zal tus olgan qizil ko'ylak va nim moviy rang durrasi unga juda ham yarashib turardi.

* * *

Usmonbek baxtiyor edi, chunki G'ozni Rahmon endi o'z baxtini topgandi. Usmonning G'ozni Rahmonga mehri boshqacha edi. O'zi uchun Qunduz akasi va Oyna Malak yangasi qanday bo'lsa, G'ozni Rahmon uchun Ejaboy, Qutlug' Malak huddi shunday edi. Usmonbekning ko'ngil shodligi aynan shundan edi.

Lekin ertasi kuni Usmonning baxtiyorligini yana-da oshirib yuborgan bir voqea yuz berdi. Saltuq kelgan edi. U Usmonbekka:

– Ko'sa Mixal seni ko'rmoq istaydi, – dedi. – Hozir Sivriqoyada kutaypti.

Ko'sa Mixal – Mixail Kossesning o'smirlilik davridan qolgan va do'stlari orasida keng tarqalgan ismi edi.

Usmonbek Mixailni G'ozni Rahmonning to'yida ko'r-magani uchun uning kelishiga jiddiy e'tibor berdi. Ovqat tayyorlayotgan Malhun Xotunni chaqirdi:

– Hoy onasi, O'rxonni ol, – dedi va Sivriqoyaga shoshildi.

Mixail o'sha yerda, Burguttepaning orqasiga botayotgan oftobni kuzatardi. To'rt-besh qadam qolganda Usmonbek:

– Yaxshimisan Mixail, – dedi.

– Meni Abdulloh de, Usmonbek, – dedi Mixail va o'tirgan yeridan bir vaqtlar Usmonjon sakraganday irg'ib turdi va bekning qarshisida uning yo'ldoshlaridan biri singari, Sungur kabi, Oqcha Xo'ja yoki G'ozni Rahmon misol turdi, quchoqlab bag'riga bosdi, qo'l qovushtirib bosh egdi.

– Meni endi Abdulloh deb chaqir, Usmonbek, – dedi

takrorlab yumshoq ovozda, so'ng qo'shib qo'ydi: – Nikeforos burjdan tashlattirgan Mixail Kosses edi. Endi Abdulloh menman. Abdulloh bo'lishni istayman...

Usmonbek qo'llarini ochib uzatdi. Bu qo'llar go'yo jarlikning bir tomonidan ikkinchi tomoniga cho'zilib uni o'z yoniga tortib olganday bo'ldi. Usmonbek Abdullohning yelkasidan quchdi, bosiq ovozda shivirladi:

– Endi Abdullohsan, yo'ldoshimsan...

Ikkovi Sivriqoya ostida, ko'kada yulduzlar miltillay boshlaguncha o'tirishdi. Ko'sa Mixal gapirar, Usmonbek tinglardi.

Ko'sa Mixalning ko'ngliga ziyo – endi u aniq tushuna boshlagandi – Inonyu kechasida, Az-Zohidning hujumidan keyinoq tushgandi. Keyin esa Usmonbek yoki qayi qavmi bilan, boshqa turklar bilan aloqalar, bordi-keldilar jon baxsh etgandi bu ziyoga. Bir tomonda So'g'ud vohasi, ikkinchi tomonda Xarmonqoya bilan Vizantiya borgan sari yorishib borardi bu ziyodan. Ko'sa Mixal uchun haqiqatni oydinlashtirardi. Endi hamma narsa, har bir odam bu ziyoni kuchaytirardi.

Tag'in bir oqshom o'n olti sarbozi bilan Qo'nur Alp yetib keldi. Usmonbek Ayo Nikolaning Xarmonqoyaga, Kosseslarning qo'rg'oniga hujum qilishidan xabar topib, bosqinning oldini olish uchun yuborgandi uni. Bosqin qaytarildi, tajovuzchilarning adabi berildi. Kosseslarning jonlari hamda mol-mulklari qutqarib qolindi.

Nega? Nima uchun?

Mixal kechasi bilan o'ylab chiqdi. Lekin javob topolmadi bu savollarga. „Non-namak haqqi... Birga o'tkazgan shirin damlar, qurilgan ajoyib suhbatlar haqqimikin?“

Keyin eplab qilich ushlashni ham bilmaydigan Mahmudbekning hayqirig'i:

– Bu qanaqa odat, Zohidbek? Mehmon tutib beriladimi?!

Va „Senga nima yarashsa shuni qil... Men mehmonni bermayman“ – degani...

So‘ngra jangdan qaytgan Usmonbekning unga va boshqa rum jo‘ralariga biror sitam, zarar yetkazmay nay chalishi... O‘sha oqshom bu nay ovozida bir-biriga zid ikki dunyo borligini yangidan his qildi. Birida: Kalanozlar, Ayo Nikolalar, Aleksiuslar, Nikeforoslar, Xarmonqoyaning va boshqa shaharlarning kashishlari, takfurlari, ikkinchisida: Mahmudbeklar, Qo‘nur Alplar, G‘ozi Rahmonlar, Sungurlar, Saltuqlar, Oqcha Xo‘jalar, O‘ruz darveshlar, Dursun Faqilar, rafiqalari, bolalari, onalari, otalari va bir-biriga munosabatlari bor edi.

So‘ngra, Yog‘li bozorining qutqarilishi.

So‘ngra, Qulajahisordagi afv dostoni!

So‘ngra, Erto‘g‘rulbek g‘oziyning rafiqasi, Usmonbekning onasi Janqizning vafoti va dafn etilishi.

Mixal mozor tepasida Erto‘g‘rulbek g‘oziyni va o‘g‘illarini fotihaga qo‘l ochib duo qilarkan, o‘limdan ham, hayotdan ham boshqa bir narsaga mas‘uldek his qildi o‘zini. Dursun Faqi bilan Qumral Abdal Qur‘on o‘qirkan, ularning tovushlari ufqlar ortidan kelayotgandek sehrlil tuyuldi unga.

O‘sha mozor boshida Mixal ham qayiliklar singari osmonga qarab qo‘l ochganini va ko‘zidan yosh oqqanini yaxshi eslaydi. U ham xuddi qayiliklar singari Jonqizning qabriga tuproq tashlagandi o‘shanda. Yana, o‘qilayotgan Qur‘on tovushlari... Dursun Faqining, Qumral Abdalning, Hafiza Gulishiqlarning tovushlari boshqa qaytib chiqmaydigan bo‘lib quloqlariga, miyasiga quyilgan edi. Va Mixal endi shu qarorga kelgandi.

Usmonbek ham yaxshi eslaydi. Xuddi o'sha kunlarda Mixail Kosses: „Mening ba'zi yashirin niyatlarim bor, Usmonbek. Vaqti kelishi bilan senga aytaman. Hozircha tilagim shuki, o'sha paytgacha men senikiga kelmayman, sen ham menikiga hech kimni yubormay tur“, degan edi.

Mixal yashirin niyatini faqat Dursun Faqiga ma'lum qilgandi. U ham Mixalga Qur'on o'rgatadigan birortasini topishni va'da qilgandi.

Dursun Faqi Mixalga – uning otlariga ham qaraydigan bir nag'alchi yubordi. Nag'alchi Ada Bolining muridlaridan Yasin darvesh edi. U yaxshi mulla edi. Mixalning arabchani sal-pal bilishi esa ishni ancha osonlashtirdi. Xullas, Aydos qal'asining qamal kunlarida Mixal „Qur'on“ o'qib, tushuna boshlagandi. Xotini ham ayrim suralarni yodlashga kirishgandi.

Qamalning uchinchi kuni ertalab Rahmon o'qigan azonni ichida takrorlab, Dursun Faqi huzuriga borishga qaror qildi. Ayni chog'da Yevdoksiya o'n besh, yigirma qadam narida G'ozzi Rahmon o'qiyotgan azonni tinglab turgandi. Mixal uni ko'rib hayajonlanib ketdi.

– U mendan ko'ra dovyurak ekan, – dedi Mixal.

Keyin Mixal chindan ham Aydosdan to'g'ri Dursun Faqi huzuriga bordi va uning oldida, odatga muvofiq, Kalimayi Shahodatni keltirib, Haq diniga kirdi.

Dursun Faqi ism xususida:

– Seni Ko'sa Mixal sifatida bilishadi. Shundayligingcha qol. Abdulloh – ikkinchi isming bo'lsin. Xohlagan shu ism bilan chaqiradi, – degandi...

Hozir esa:

– Sen men – i Abdulloh deb chaqir, bek, – dedi Mixal, – bundan boshim osmonga yetgay. – Keyin qo'shib qo'ydi:

– Ishongan odamlaringa ahvolimni tushuntirdim. Nega bundayligini anglatdim. Buni ma’qul ko‘rganlar qoldi. Menga ergasha olmaganlarning javobini berdim. Ishona olmaganlarimni ham o‘zimdanda uzoqlashtirdim. Uncha ko‘pchilik emas. Endi butun mol-mulkim bilan, mingtacha yilqim va qolgan o‘ttiz nafar odamim bilan sening xizmatidaman: qabul qil...

Mixal hammasini gapirdi, tushuntirdi. Lekin Usmonjonning Kalanoz bilan o‘zining hayotini saqlab qolgani haqida lom-mim demadi. Bu qarori uchun tashakkurlik burchini hisobga qo‘shmadi. Bu narsa Usmonbekni yanada sevintirdi. Chunki imonining sofligi shundoq ko‘rinib turardi:

– Hey Abdullohim, – dedi Usmonbek hayajonlanib, – hey, menga Abaullohni qayta toptirgan og‘aynim; joying boshqa jo‘ralarim Yonida, Qayiga ko‘p xizmatid singgan. Endi o‘zing ham qayi qavmidan bo‘lding. Xudoga shukur.

* * *

O‘sha kuz juda xayrli keldi. Qariyalarning aytishlariga qaraganda, bunaqasi hech bo‘lmagandi. Domanichda kechalar yozdagidek salqin bo‘ldi. Kunduzlari esa may oxirlari, hatto iyun o‘rtalarini eslatardi. Ayollardan tashqari qo‘ylar, otlar, tuyalardan tortib barcha jonivorlar yayrab yurishardi. Xotin-qizlar endi uylariga qaytmoq istashardi, qish uchun qilinadigan bir talay ishlari bor edi ularning.

Malhun Xotun buni aytganda Usmonbek:

– Rost aytyapsan, – dedi.

Barcha o‘tovlarga xabar qilindi, besh kundan keyin yaylovdan qaytiladigan bo‘ldi.

Bu orada Usmonbek O‘rxonni otiga mingashtirib, Benlibo‘zga mingan Malhun Xotun kichik o‘g‘li Alouddinni

quchogʻiga olib yoʻlga chiqishdi. U Harlaq va Ikizjadan xabar olmoqchi edi.

– Bir koʻraylik-chi, Goʻkcha baji nima qilyapti ekan? Ikizjaning ahvoli qanday ekan?

Harlaqda vaqt ham, odamlar ham ishini yaxshi udalardi.

Bolalar ulgʻaygandi. Yangi chaqaloqlar tugʻilgan, yangi toʻylar oʻtkazilgandi. Yangi uylar qurilib, qishloq orqadagi tepaga qarab uzayib ketgandi. Yangi ariq qazilib, u tomonga suv oʻtkazilgan, ikkinchi tegirmon ishga tushirilgandi. Oʻsha ariq suvida ham oʻrdaklar suzib yurardi. Goʻkcha baji ularga qarab turgan Usmonbekka kulib:

– Hoy Usmonbek, – dedi, – hammasini ham boshqa kurk oʻrdaklar ochishgan.

Demak, tuxumlardan chiqar-chiqmas oʻzlarini suvga otganlarida orqalaridan chirqirab qolgan tovuqlar yoʻq edi. Usmonbek kulimsiradi.

Harlaq oʻzgarib borayotgandi. Temirchilar, sarrojlar, duradgorlar, toʻquvchilar, ot-ulov, qoʻy-qoʻzilar – hammasi bir joyda. Onalar navbatma-navbat boqayotgan bolajonlar koʻpaymoqda. Bogʻ-u rogʻlar, ekinzorlar koʻpayib bormoqda. Usmonbek Goʻkcha baji bilan Oʻruz darveshdan:

– Aydosga borishni xohlovchilar topilmasmikin? – deb soʻradi.

Gukcha baji oʻgʻliga qaradi. Shunda Usmonbek qoʻshimcha qildi:

– Koʻchsanglar yaxshi boʻlardi.

– Xoʻp boʻladi, bek, – dedi Oʻruz darvesh.

Usmonbek tushuntirdi:

– Xohlovchilar Aydosga borsin; birodarim Ertugʻmishbek oʻgʻli Qiyan Saljuq va yana Yaxshi Faqi bilan gap-

lashsin, uy-joy solsin, bog‘-rog‘ qilsin. Shunda Aydos o‘zimizniki bo‘ladi.

Kech kira boshlagandi. Usmonbek otlarini so‘radi:

– Hali yo‘l yurishimiz kerak. Ikizjani ham ko‘rib o‘tmoqchiman.

O‘ruz darvesh yoniga beshta otliqni olib ularga qo‘shildi. Tepalikni aylanib tushib borishardi. Pastlar g‘ira-shira edi. So‘nggi muyulishni aylanib o‘tishgach, tevaragida Savji va boshqa Ikizja shahidlari yotgan kekxa archa yaltirab ko‘rindi. Qandillar yoqilgandi. Ikizja endilikda Inago‘lga ochilgan vodiyni va Domanich yo‘lini to‘sib turgan qal‘ali bir qishloq edi. O‘ruz darvesh:

– Qal‘a mustahkam, bek, – dedi. – Ikizjadagilar va qandilli archa, Domanich hamda So‘g‘ud yo‘lini asrab turadi.

Usmonbek vodiydagi shiddatli olishuvning keyingi yozida Ikizjaga birinchi bor kelganini o‘ylar edi. Go‘kcha bajining so‘zlarini eslardi. Tizginni tortib otlarini to‘xtatishgandi. Ular Ikizja qal‘asiga va tepalikdagi archa daraxtiga qarab turishardi.

– Qishloqlari shu yerda bo‘lsin, dedik, bek. Mozorlarimizga ega chiqaylik, qabrlarimiz yonida qishloq bunyod etaylik, dedik. Vaqti-soati yetganlarni ularning yoniga ko‘mib ruhlarini shod qilaylik, dedik, bek, – dedi Usmonbek va O‘ruzga o‘girilib, qo‘shib qo‘ydi: – Esimdan chiqmaydi, O‘ruz. Onang Go‘kcha baji shunday degandi o‘shanda.

U O‘rxonni quchog‘iga olgandi. Bir qo‘li bilan o‘g‘lini ushlab, ikkinchi qo‘li bilan archani ko‘rsatdi:

– O‘g‘lim, ko‘rib qo‘y, toki esingdan chiqmasin: o‘sha joyda, archadan yog‘ilayotgan nurlar ostida amaking Savjibek va yana qancha yigit, qancha bahodir, qancha jang-

chi yotibdi. Yaxshilab qara, unutma, ko'ryapsanmi, shahidlarning qabrlariga nur yog'ilyapti.

Keyin O'rxonni ushlab turgan qo'lini ham bo'shatdi, ikki qo'lini ochib, duo o'qidi.

* * *

Belgilangan kun tongotarida chodirlar buzildi. Tuyalarga, xachirlar va aravalarga yuklar ortildi, yo'lga chiqishdi. Turli yaylovlardan kelib uchrashiladigan chorraha maydonida, qo'shtarak chashmasi bo'yida otini to'xtatib, yerga tushgan Usmonbek uchun kutilmagan ish bo'ldi. An'anaviy uchrashuv marosimi ikkinchi bor buzildi:

– Hoy, Usmonbek, – dedi Qora Gunabek. Buyruq ber, mana shu ola chodir huv anavi oq qoya yoniga qurilsin. Senga aytadigan gaplarimiz bor.

Usmonbek Sungurga imo qildi. Birgalikda yurishdi: Usmonbek o'rtada edi, o'ng tomonida Qora Guna bilan Xo'ja Qulmash; chap tomonida Ertug'mish bilan Cho'lponbek borardi. Bir necha qadam orqaroqda esa G'oz Rahmon, Oqcha Xo'ja, Saltuq, Qo'nur Alp, boshqa safdoshlari odimlardi.

Tepalikdagi oq qoyaning yonidagi maydongacha gaplashmasdan borishdi. Shiypon chodir tiklanib, gilamlar to'shalgunga qadar ham gaplashilmadi. O'tirganlaridan keyin Usmonbek:

– Marhamat, gapiring Qora Guna birodarim, qulog'im sizda, – dedi.

Shunda Qora Gunabek:

– Ey Qayining mard begi, – deya gap boshladi va Usmonbekning ishonchini oqlaganliklarini aytib, o'zi atrofidagi beklar niyatini bayon qildi.

Bilajik ustiga g'azovot yurishi edi ularning istaklari.

Chunki Bilajik juda boy shahar. Eng muhimi, Bilajik takfuri anchadan beri butun elatimiz uchun or-nomus va g'urur yarasi bo'lib kelayotir. Qachondan beri unga xiroj to'lab kelamiz. Bu bizning izzat-nafsimizga tegyapti. Endi bunday yag'modan qutulish kerak. Hozir Usmonbekda bunga yetarli kuch bor. Bundan tashqari, agar Usmonbek Bilajik ustiga yuradigan bo'lsa, barcha urug'lar unga qo'shiladi. Qulaja yoki Aydosda bo'lgani kabi faqat jangovar bo'linmalari bilan emas, balki qilich tutishga qodir barcha yigitlari bilan uning amriga shay bo'ladilar.

O'n qadamcha narida tik turib kutayotgan Usmonbek yigitlari hayajonda. Chunki butun urug'lar qayi qavmiga birlashish istagida. Beklarning Usmonning bekligini tan olishlariga ishora edi bu.

Negadir Usmonbek jim turibdi. Lablari qisilgan. Ko'zlari pastlikdagi maydonga qadalgancha, o'ylarga tolgan. Go'yo aytilgan gaplarni eshitmaganday. Yoki eshitsu-da tushunmadimi? Yo'q, unday emas. Usmonbek o'ylayapti, yetti o'lchab bir kesyapti, hisob-kitob qilyapti. Uning bu taklifni qabul qilishiga yo'ldoshlarining ko'zlari yetmayapti.

Ha, ular yanglishmagandi. Usmonbek, nihoyat, boshini ko'tarib Qora Gunaga burdi va uning ko'zlariga qarab:

– Martabali Do'durg'aning mard begi, muhtaram Qora Gunabek, – dedi, so'ngra ko'zlarini boshqalarga bir-bir yugurtirib, davom etdi: – Shuningdek, rahmatlik otam Ertog'rulbek g'oziy g'azovotlarida ishtirok etgan Cho'pon, Ertug'mish va Xo'ja Qulmash ulug'larim, ishonchingiz mening kuch-qudratim, Haq amrida tutgan yo'limiz ziyosidir. Menga bo'lgan ishonchingizni e'zozlashim va uni oqlashim kerak. G'azovot uchun yaratilganmiz, g'azovot uchun o'lamiz, murod-maqsadimiz shu. Lekin men Bila-

jik ustiga gʻazovot qilishimiz toʻgʻri emas deb bilaman. Buning bir necha sababi bor. Shu boisdan Bilajik ustiga yurishni maʼqul koʻrmayman.

Soʻngra Usmonbek „Ey mening ulugʻ dindoshlarim“, deya oʻsha sabablarni izohladi.

Eng avvalo, Bilajik Koʻnyoning doʻsti. Gʻariblik yillarida Qayining ham, boshqa qavmlarning ham mollarini Javdar va Inagoʻl bosqinchilaridan asrab kelgan. Shu boisdan ham Usmonbek birinchi boʻlib hujum qilib yaxshilikning qadriga yetmaydigan, nonkoʻr sanalishni istamaydi.

Ikkinchidan, bu keng muzofotdagi eng kuchli hokimlik Bilajik hisoblanadi. Bilajikka hujum qilinadigan boʻlsa, boshqa hokimlar tashvishga tushadilar va oʻzaro gina-kuduratlarni unutib, barcha kelishmovchiliklarga chek qoʻyadilar hamda turklarga qarshi birlashadilar. Eng kamida qalʼasi va qoʻrgʻoni yoʻq tarqoq, bir-biridan uzoq turk qishloqlarini yoʻq qiladilar.

Uchinchidan, Bilajik ichkarida; turklarga yoʻl ochib bermaydi, aksincha, ochiladigan va ochilishi zarur boʻlgan yoʻllarning berkilishiga sabab boʻladi.

Usmonbek yana boshqa narsalar haqida ham gapirdi.

Ikizja bilan Aydos ham bu keng oʻlkadagi hokimlarni junbishga keltirdi. Bitim harakatlarini tezlashtirdi. Hech qanday belgilar koʻrinmasligiga qaramay. Usmonbekka kelib turgan xabarlar Bilajik hokimining ham ana shu harakatlar ichida borligidan dalolat berardi.

Usmonbek mana shu sabablar tufayli avvalo Bilajikka keluvchi yoʻllarni toʻsish hamda Bilajik hokimini, agar Bilajikni darhol zabt eta olishsa, oʻzlari tushadigan ahvolga tushirishni maʼqul koʻrardi. Oldin Inagoʻl, Yorhisor, Qorajahisorni olish kerak. Buning uchun Koʻnyodan yordam soʻrashni oʻylayapti.

– Men mana shularni o‘ylayapman, shunday qilsak deyapman, – dedi Usmonbek nihoyat. – Mening aziz yo‘ldoshlarim, sizlar bunga nima deysizlar?

– To‘g‘ri aytyapsan! – deyishdi baravariga.

Hammasi Bilajik haqidagi fikrlarga to‘la qo‘shildilar. Ular butun kuchlari bilan Usmonbekka yordam berajaklarini e‘tirof etdilar. Berilgan va‘dalardan ko‘ngli tog‘dek ko‘tarilgan Usmonbek o‘yga toldi. Keyin qaddini rosladi. Ko‘kragini kerdi. Ha, uning yelkasiga og‘ir yuk ortishdi. „Ko‘tara olamanmi? Hozircha ko‘taryapman-ku! Mayli, yana ortinglar“, deganday bo‘ldi.

Ular qish bo‘yi tez-tez uchrashib turishga kelishib olishdi. Bir-birlariga yaxshi kunlar, omonlik, sihat-salomatliklar tilab tarqalishdi.

BIR TAROQ MOJAROSI

Vaqt Usmonbekka e‘tibor bermay o‘tib bormoqda. Lekin Usmonbek ham vaqtga ahamiyat bermayotir. Vaqtning bunday tez o‘tishi uni bezovta qilmayotir, shoshirmayotir, qo‘rqitmayotir, g‘azablantirmayotir.

Usmonbek bu ulkan dunyoning kimga, nima uchun buyuk ekanini va uning qanday kichrayishini tushunib yetgandi. U endi vaqtdan tashqarida edi. Yana ham to‘g‘rirog‘i, Usmonbek vaqtning ayni o‘zi edi. Chunki vaqt o‘zlashtirilgan va ommalashgan niyatdir. Zero, u Domanichdan qaytganidan so‘ng ba‘zan sharqda, ba‘zida g‘arbda, gohida esa shimolda mayda hokimliklarni bo‘ysundirgan edi. Uning har bir yurishi zafar bilan yakunlanmoqda, taslim bo‘lgan qal’alarda haq, adolat o‘rnatilmoqda, qarshilik ko‘rsatib jang qilganlarni esa yengganidan keyin qahr qilib, yag‘molantirmoqda edi.

Eng qat’iy buyrug‘i bilan or-nomusga, ayollarga, kek-

salarga va qilich ko'tarib urushmaganlarga tegintirmas, ularning biror tuki to'kilishiga yo'l qo'ymas edi. Yag'modan tashqari birovning mol-mulkini talash va odamlarni asir oluvchilarga nisbatan shafqatsiz edi.

Aydos, Qulaja, Yog'lidan, hatto Inago'l va Qorajahisor singari hokimliklarga qarashli qishloqlardan odamlar haq va ajrim talab qilib, najot istab va shikoyat qilib Usmonbek huzuriga kela boshlagandilar. Usmonbek ana shunday da'volar bilan shug'ullanib, da'vogarning ham, ustidan arz qilinayotgan odamning ham turkmi, vizantiyalikmi, tatarmi, qayilikmi, musulmonmi yoki nasroniy mi, kim bo'lishidan qat'i nazar, imkon boricha adolatli hukm chiqarishga harakat qilardi. Lekin bu ish hali boshlang'ich davrida. U adolatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun shoshilmay, nihoyatda ehtiyotlik bilan ish ko'rardi. Bir kuni u Malhun Xotunga:

– Loyiq sovg'alar tayyorla, ertaga bir otangning uyiga borib qo'lini o'paylik, – deb qoldi.

Alouddin ham endi otga minadigan bo'lib qolgandi. Uni ham yonlariga olib yo'lga chiqishdi.

Bu ziyorat Tepapinarda bayram kayfiyati tug'dirdi. Yulduz Xotun bilan Ada Boli juda ham xursand edilar. Yulduz nabiralari bilan shu qadar ovora bo'lib qoldiki, qiziga parvo qilmay qo'ydi. O'rxonga qarab:

– Xuddi Turg'ut tog'asiga tortibdi, – derdi.

Alouddinni bo'lsa katta o'g'li Mahmudga o'xshatardi.

Ada Boli ham xuddi shunday fikrda. Chunki O'rxon o'tirishi-turishi, yurishi va qiliqlari bilan hozirdan jangchilarga o'xshab ketardi. Alouddin ko'proq o'y surishidan fikr egasi bo'ladi, deb o'ylashardi. Buning ustiga ko'p o'tmay ovqat tayyorlashga kirishilgach, O'rxon Husomiddin Turg'utga, Alouddin esa Mahmud tog'asi-

ga yopishib olishdi. Ular birgalashib chorbog‘ga chiqib ketishdi. Yulduz Xotun bilan qizi oshxonada qolishdi. „Xush kelding“chilar, „Qutlug‘ bo‘lsin“chilar ham chiqib ketishdi. Yakkama-yakka qolishlari bilan Yulduz Xotun qiziga:

– Usmonbekni olam biladi, – dedi. – Xo‘sh, mening suluv qizim, ayt-chi, ering bilan qandaysan?

Malhun Xotun ham darhol dard-u alamlarini to‘kib-solishga kirishdi.

Usmonjon bek bo‘lgach, Malhun Xotunning ishi qi-yinlashdi. Chunki Usmonbek yedirish, ichirish, kiydirish-lardan, qurshovlardan uyiga hech narsa ajratmasdi. Malhun Xotun uylaridan oyog‘i uzilmaydigan mehmonlarga ovqat tayyorlash, choyshab yuvishlardan bo‘shab, o‘z ishlariga, mol-hollariga, og‘ilxonalariga qarolmay qoldi. Har kimning mol-mulki ko‘payib, boyligi ortib boryapti, ularniki esa kamaygani-kamaygan.

– Sen-chi, sen bularni unga bildiryapsanmi?

– Voy tavba, qandoq aytaman, oyi...

Yulduz Xotun kuldi:

– Demak, buni oyimga maqtanib, noz qilyapman, de-sang-chi? – dedi va qo‘shib qo‘ydi.

– Bir yoqda sizlar, bir yoqda xonaqoh. Men ham ich-ichimdan quvonib, maqtanardim-u, rahmatlik onamga shikoyat qilib ham turardim. Mayli, sen bora qol, biroz dam ol.

* * *

Bu orada Usmonbek shayx Ada Boliga bezovta ekani-ni aytib, maslahat so‘ragandi. Shayx „Yaxshi o‘ylabsan“ dedi-da, tushuntira ketdi: Haq uchun yanglish qaror bilan haq yeyishning mas‘uliyati bor. Sening biliming yetmay-

di, yanglishishning qilichi hamisha boshing uzra turadi. Sen bu ishlarni Dursun Faqiga topshir, haqning da'vosini u ko'rsin; shunda sening boshing va ko'ngling ozod bo'ladi.

Ada Boli ovqatlanishayotganda shirin kulib, Usmonbekka Alouddinni ko'rsatdi:

– Men senga Turg'utimni berdim, kel, sen ham menga Alouddinni ber, almashaylik.

Ada Boli Alouddinda Yulduz Xotun ko'rgan iqtidorni sezib, uni tarbiyalash niyatiga tushadi.

– Mahmud tog'ang yonida bo'lishni xohlaysanmi? – so'raydi Alouddindan.

Alouddin onasiga, otasiga qaraydi, ruxsat so'raganday bo'ladi. Usmonbek ham so'z navbatini Malhun Xotunga qoldiradi. Unga „gapir“ deganday qaraydi.

– Hali erta. Bu qish o'tsin, – deydi Malhun.

Bu gap maqbul bo'ldi.

Shundan so'ng yoshlarni olib xonaqohni aylantirishdi. Otasining topshirig'i bilan Alouddinni Mahmud yetaklab oldi. O'rxonni esa Usmonbekning o'zi boshladi.

– Hoy O'rxonim, – dedi u, – buvang bizni chaqirib o'tirmasin. Biz o'zimiz bora qolaylik. Xonaqohning eshigi hammaga ochiq.

O'rxon bobosi qo'rg'onidan bir olam taassurotlar bilan qaytdi. Yog'li bozoriga borganda bu taassurotlari yana-da boyidi. Bozorga So'g'uddan anchagina ot va arava kelgandi. Har kim oldi-sotdi bilan ovora edi.

O'rxon jiyani Boyxo'jani yetaklab olgandi. Boyxo'ja endi o'zi yura oladigan bo'lib qolgandi. Lekin sal oldinroq u tagini ho'l qilib qo'ygan, onasi Oyna Malak uning ishtoni bilan cholvorini yechib olib, beldan pastini yalang'och qoldirgandi.

Oyna Malak, Malhun Xotun, Saniya, Qunduzbek, G'ozni Rahmon va Burla Xotun sal nariroqda bir dastgohning tepasida uy malashib turishardi. Yonidagi Boyxo'janing qo'lidan ushlab olgan O'rxon bozorga kelolmagan jiyani Bonu Chechakka olib borish niyatida taroq tanlayotgandi. Nihoyat bittasini yoqtirib, olish uchun qo'l cho'zdi.

Qiziq, xuddi shu payt o'sha taroqqa boshqa bir qo'l ham cho'zildi.

– Buni men tanladim.... – dedi qiz ovozi. U rumcha gapirdi.

– Lekin men oldim, – dedi boshini ko'tarib O'rxon. Qizni shundagina ko'rdi.

Yirik-yirik chaqnoq ko'zlar, bug'doyrang yuz, qo'ng'ir sochlar, pushti va yupqa lablar. Jilvali qoshlari taranglashib, kipriklari o'q bo'lib otilishga shay.

Bo'yi O'rxonga tenglashay deb turibdi. Beli ingichka. Achchig'lanib qarayapti.

Qiz O'rxonning rumchani juda buzib gapirganini sezib turibdi. Shuning uchun bo'lsa kerak, O'rxondek u ham turkchani buzib:

– Lekin men oldim... qo'pol turk, – dedi zarda bilan. Endi O'rxonniki tutib ketdi.

– Men qo'pol emasman, turk qo'pol bo'lmaydi.

– Qo'pol bo'lmasa bolani shunaqa olib yuradimi? – dedi qiz qizargancha, qo'li bilan Boyxo'janing belidan pastini ko'rsatib.

O'rxon shoshib qoldi va kulishga urinib:

– Yigitning moli maydonda, – devordi.

U qizning g'alati ahvolga tushib qolganini tushundi. Qiz jahlini bosib, kulimsiradi-da, javobini yopishtirdi:

– Unday bo'lsa, sen yigit emassan...

O'rxon dong qotdi. Qiz burildi-yu, shartta jo'navordi. Yigit uning orqasidan qarab qoldi. Keyin sotuvchidan:

– O'zi kim bu? – deb so'radi.

Mulurnilik taroqchi:

– Ismi Holofira. Yorhisor takfurining qizi, – dedi.

O'rxon shiddat bilan yangasining yoniga bordi:

– Kiydirib qo'ysangiz-chi buni.

Onasidan tortib hammasi kulib yubordi. O'rxon churq etmasa-da, ko'ngliga og'ir oldi. U o'n to'rt yoshda edi. Cho'ntagida ikkita taroq bor edi.

* * *

O'rxonning tilidan bol tomadi. Onasining atrofida parvona. O'padi, erkalaydi, bolakayga aylanadi. Uch kundan beri ahvol shu. U bozordan qaytib kelgandan beri Malhun Xotunni ko'ndirishga urinadi.

– Oyijon. Mening chiroyli oyijonim. Hammadan suluv oyiginam. O'sha hamyonni menga bering.

– Bu qizlarniki, senga keragi yo'q, – deydi onasi. Tag'in qo'shib qo'yadi:

– Nima qilasan, aytsang, beraman.

U so'rayotgan narsa binafsharang duxobadan tikilib, gullar bilan naqshlangan, ikki cho'ntakli, bog'ichi to'q qizil va sariq ipakdan to'qilgan bir hamyon.

Yo'q, nima uchun kerakligini O'rxon aytolmaydi. G'alati bo'lib, o'rnidan turib ketadi. Onasi ham endi uning „hamyon“ so'zini aytnasligini tushunadi. O'rnidan turadi:

– Yur, – deydi.

Qo'l ushlab zinadan ko'tarilishadi. Hamyon beklarini siylashgan xonada, devorda ilig'liq. Malhun Xotun:

– Ola qol, – deydi. – Faqat ishonching hamyon bo'lmasin, bolam...

O'rxon onasining qo'lini o'padi. O'zida yo'q xursand. Onasidan olgan hamyonning bir cho'ntagiga Holofira yoq-tirgan taroqni, ikkinchi tomoniga esa orqasi bo'yalgan, tunuka bilan qoplangan dumaloq ko'zguni solib qo'ydi. Bugina emas. O'rxon hamyonning cho'ntaklariga bir necha quritilgan o'tkir isli jambil va binafsha ham joyladi.

U kelasi bozor kunini intiqib kuta boshladi. Yog'li bozoriga bir kun qolganda uning tayyorgarliklarini ko'rib Malhun Xotunning shubhasi battar ortdi.

– Muncha tayyorgarlik nega, bolam? Bozorlik ishimiz yo'q-ku! – dedi.

– Men bormasam bo'lmaydi, oyi.

Malhun Xotun tashvishini ham, shubhasini ham bildirmaslikka urinadi. Sal oldin u yoqdan olib, bu yoqqa keltirgan cho'michni endi bu yerdan u yerga olib ketarkan, so'radi:

– Bo'lmaydi deganing nimasi?

O'rxon eshikka yo'l olarkan:

– Oytug'di akam so'ragan edi, – dedi-da, chiqib ketdi. Ertasi kuni Malhun Usmonbekka shipshidi:

– O'g'lingiz hamyonni ham olib ketdi.

Usmonbek uning go'zal sochlarini erkaladi.

– Qo'y, mayli. Olib ketaversin.

Aslida, Malhun Xotun hamyon voqeasini aytib berganidan so'ng, Usmonbek bu narsaga qiziqib qolib, Saltuq bilan Sungurga tayinladi: „O'rxonni kuzatib yuringlar, nimalar qilib yurganini bilishim kerak“.

Usmonbekka yetkazishgan xabarlariga ko'ra, O'rxon garchi bozorga Oytug'di bilan borgan bo'lsa-da, lekin u yerda undan ajralib, bozorni to'rt marta aylanib chiqibdi. Keyin, bozor tarqab bo'lgach, taroqchining oldiga borib:

– Holofira kelmadimi? – deb so'rabdi.

Shunda Usmonbek Saltuq va Sungurdan:

– Holofira kim o‘zi? – deb so‘radi va buyurdi: – Tezda aniqlanglar. Ular aniqlashdi. Eshitib, Usmonbekning peshanasi tirishdi.

Yog‘lining bozor kunlari shu tariqa o‘taverdi. O‘rxon Holofira bilan yilning ilk qori yog‘ishidan bir hafta oldin uchrasha oldi. Qizning qo‘liga binafsharang hamyonni tutqazarkan, kulimsirab:

– Men ham yigitman, – dedi va qo‘shib qo‘ydi: – Mana, mol-u mulkim.

Holofira esankirab qoldi. To‘xtadi. O‘rxonga qaradi. Qisilgan lablari asta ochildi. Kulimsiradi. Hamyonni olib asta ochdi. Taroqni ko‘rib, boshini ko‘tardi:

– Nima, sevgilingga yoqmadimi? – deb so‘radi.

– Sevgilim emas, jiyanim Bonu Chechak. Unga bosh-qasini olib borganman.

Qiz hamyonni aylantirib, xo‘p tomosha qildi. Ancha cho‘zilgan jimlikdan so‘ng:

– Buni menga beryapsanmi? – deb so‘radi.

– Agar olsang, – dedi O‘rxon.

– Juda chiroyli... Judayam yoqdi...

Ko‘zlari yana to‘qnashdi. O‘rxon yana-da jiddiylashdi.

– Onam, qimmatli Malhun Xotun, ulug‘ shayx Ada Boli qizi menga „Ishonching hamyon bo‘lmasin“, degandilar. Ishonchim hamyon emas.

Holofira kulgisi qistasa ham, o‘zini bosib turibdi. Bezovta bo‘lyapti, hatto asabiylashyapti. Tavba, hech o‘ylamagan, bilmagan narsalari bo‘lyapti. Lekin bular ko‘z ochib yumguncha bo‘lib o‘tdi. Holofira, nihoyat, jilmaydi:

– Yaxshi... Unda ishonching bek otang va qimmatli onang ekan-da...

O'rxonning yuziga qon yugurdi, yelkalarini kerib, ko'kragini ko'tardi. O'sha zahoti javob qaytardi:

– Onam qimmatli, jondan yaxshi ko'raman. Otam Usmonbek elimizning ishonchi, e'zozlayman. Ammo mening sevgim mendan boshqa ishonchni bilmaydi.

Holofiraning kulgisi to'xtadi. Rangi bo'zardi, keyin qip-qizarib ketdi.

U ohu misol bir sakrab uzoqlashdi. Ketib boryapti hamyon bilan... Hamyonni qo'lida mahkam ushlagancha ketayotibdi. O'n, o'n besh qadam bosgach, yurib borarkan, orqasiga bir o'girildi-da, qichqirdi:

– Hey... ko'p yillar omon bo'l...

* * *

O'sha kecha Malhun Xotun Usmonbekka:

– Hamyoni yo'q, – dedi.

Usmonbek uni erkalab, o'pib qo'ydi:

– Yo'q bo'lsa nima qilibdi...

* * *

O'rxon Yog'li bozoriga serqatnov bo'lib qoldi. Qorga, yomg'irga parvo qilmaydi. Ustiga-ustak, Usmonbek ham kechqurun ovqatlanishayotganida, gap orasida:

– Ertaga bozorga boraver, – deb qoldi.

Chunki ikkinchi uchrashuvlarida Holofiraning O'rxonga:

– O'zim to'qiganman, – deya echki junidan yasalgan bir palaxmon berganidan xabar topgan edi.

Qarasa, O'rxon endi o'zi juda yaxshi ko'radigan va hamisha ustun keladigan yoy tortishuvlarni, ot poygalarini, qilich o'ynatishlarni esdan chiqarganday, jo'ralar va teng-qurlarini palaxmon otishga undamoqda. Holofira to'qigan

palaxmondan otilgan toshga hech kim yetkaza olmayapti. Bundan Usmonbekning ko'ngli tog'dek ko'tarildi.

Ikkinchi tomondan O'rxonning bozorga serqatnov bo'lib qolgani va otasining ham unga yon bosayotgani Malhun Xotunni tashvishga solayotgandi. Usmonbekning tag'in „Ertaga bozorga boraver“, deganini eshitib, kechasi eri bilan yakkama-yakka qolgach, so'radi:

– Hoy bolalarimning otasi, menga ayting-chi, Yog'li bozorida nima borki, mendan yashiryapsiz...

Usmonbek kulimsirab, Malhun Xotunni erkalab, o'p-moqchi bo'lgandi, eplay olmadi. Xotini uning qo'lidan sirg'alib chiqib ketdi.

– Bilgim kelyapti, – dedi.

Shunda Usmonbek:

– Ko'zlarimning ziyosi Malhunim, hali yaxshi ma'lum emas-ku, deb bu sirni senga ochmagandim, – dedi va gap nimadaligini aytib berdi. Xotining g'alati bo'lib qolganini ko'rib, so'radi:

– Suyunasan deb o'ylovdim. Nega indamaysan?

Malhun Xotun boshini egdi:

– Men O'rxonimizga Saljonning qizi, Go'kcha bajining nevarasi Oyvikani olib bermoqchi edim.

Bu gap Usmonbekning kulgisini qistatdi. Qo'llari Malhunni qattiq qisdi:

– Oyim rahmatli Jonqiz ham menga qilichboz ustozim, otamning yo'ldoshi Hasan Alpnning qizi Sig'damni olib bermoqchi bo'lgandi...

Malhun Xotun aytishga boshqa so'z topolmadi. Ammo ichidagi dardning osonlikcha bitmasligi ma'lum edi. U O'rxonga, qolaversa, qayi qavmiga Harlaq kelinining yor-hisorlik bir kelindan ancha foydali bo'lishiga qattiq ishonardi.

– Ey mening ko‘ngil sevinchim, – dedi Usmonbek, – Saniya kelinimni unutingmi?

– Saniya Tangri in’omidir, – dedi Malhun. Usmonbek bo‘lsa, Tangrining O‘rxonni ham G‘ozi Rahmonni sevgani singari sevib ardoqlashiga ishonardi.

* * *

Qish o‘tib, bodom daraxtlari gulga kirgandi. Bu orada ko‘p narsalar bo‘lib o‘tdi. Tug‘ilganlar, o‘lganlar bo‘ldi. To‘ylar o‘tkazildi.

Shahid ketgan Savjibek bilan Oyna Malakning qizi, Usmonbekning xohishi bilan Do‘durg‘aga kelin bo‘lib ketdi. Qunduzbekning o‘g‘li Oytug‘diga yana Usmonbekning istagi bilan Bayotdan kelin olib kelindi. Usmonbekning yo‘ldoshi Saltuqning tog‘asi shayx Mahmud Haqning rahmatiga qovushdi. Sungurning soppa-sog‘ va qo‘chqorday bir o‘g‘li o‘ldi. Malhun Xotun uchinchi, Saniya ilk farzandini kutyapti.

O‘rxon bilan Holofira So‘g‘udda ham, Yorhisorda ham tillarga tushishdi. U tomonda ham, bu tomonda ham:

– Bu qanday sevgi bo‘ldi? – deguvchilar topilib qoldi.

Ammo Yorhisorda qizlarning ko‘pi bo‘lmasa ham, yigitlar, erkaklar va onalarning hammasi g‘azabda. Oralari-da o‘tga moy purkayotganlar ham bor. Nihoyat, Yog‘li bozorida Holofira bilan qo‘l ushlab yurgan O‘rxon uch nafar yorhisorlikning hujumiga uchradi.

Saltuq va Sungurning odamlari sal nariroqda. Shu atrofda boshqa yorhisorliklar ham uymalashib turishibdi. Sungur oraga tushdi.

– Ey, otam yo‘ldoshi Sungur amaki, siz aralashmang, bu yoqqa turing, – degan O‘rxonga parvo qilmasdan uch hujumchidan ikkitasining yelkasidan ushlab chetga tortdi, qolgan uchinchisini ko‘rsatib:

– Undan keyin navbat seniki, sendan keyin buniki, – dedi.

Atrofdagilar tinchlanib, maydonda Oʻrxon bilan uchinchi hujumchi qoldi.

Yorhisorlik toʻxtab qoldi. Holofira uning yuziga tufladi.

Oʻrxonning burun pardalari kengaydi. Koʻzlari – otasiniki kabi – qisiq va uchqunli.

Ovozi – xuddi otasiday bosiq va yoʻgʻon:

– Yuragi toza birortasi yoʻqmi? Yoʻqmi birorta erkagi, qani?! – deydi hayqirib.

U kutib turdi. Keyin Holofiraning qoʻlidan ushladi.

Biroq, xuddi shu payt oʻn ikkita Yorhisor sarbozi kelib qoldi. Oldindagi sarboz Sungur bilan salomlashib, otidan tushdi. Oʻrxonga ham salom bergach, Holofiraga yuzlandi.

– Marhamat, biz bilan yuring, – dedi.

Holofira Oʻrxonga qaradi. Qoʻlini qoʻlidan tortib olmagan, iltijo bilan boqdi. Oʻrxon nima qilishini bilmay Sungurga qaradi. Sungur boshini egib:

– U borishi kerak, – dedi.

Holofira otasi – takfur Dukasning askarlari bilan boshini egganicha ketdi.

* * *

Sungur boʻlib oʻtgan voqeani Usmonbekka tushuntirgach, u oʻrnidan turdi:

– Urugʻim, ot minishni oʻrgatgan ustozim Qora Tekinning uyida uchrashamiz, – dedi. Buning uchun Dursun Faqiga, Oq Temurga, Hasan Alpga va akasi Qunduzbekka xabar yubordi.

Peshinda Qora Tekinning uyida, ikkinchi qavatning ayvonida toʻplanishdi. Usmonbek Sungurdan eshitganlarini gapirib bergach:

– Nima qilsak to‘g‘ri bo‘ladi? – deb so‘radi.

Keyin qo‘shib qo‘ydi:

– Yo‘ldoshim Sungur, O‘rxon Holofirani olib qochsa-chi?!

– Yo‘q, bo‘lmaydi, – deb qarshi chiqdi Qora Tekin. – Takfurning qizini olib qochish Erto‘g‘rulbek g‘oziy qonun-qoidalariga xilof.

– Bilaman, – dedi Usmonbek, – shuning uchun ham nima qilsak to‘g‘ri bo‘ladi, deb so‘rayapman-da.

U Dursun Faqiga qaradi. Qariya biroz o‘ylab turdi-da:

– Usmonbek, takfur Dukasga sovchi yuborish kerak. Maqbul tadbir shul, – dedi.

Usmonbek hammaga bir-bir qarab chiqdi. Dursun Faqining gapi barchaga ma‘qul tushgani ko‘rinib turardi. Hammasi shu fikrga qo‘shilishdi.

Shundan so‘ng Dursun Faqi va Qunduzbek boshchiligi-da besh kishilik sovchilar guruhini yuborishga qaror qilishdi. Usmonbek shu besh otliqning yoniga sovg‘a qilinadigan yuklar ortilgan va o‘zlari ham armug‘on etiladigan beshta bezatilgan tuyani qo‘shib Yorhisorga jo‘natdi. Sovchilar uch kundan keyin Yorhisordan tuyalar bilan birga qaytib kelishdi. Dursun Faqi bor gapni Usmonbekka aytib berdi.

Dukas ularni mehmonxonasida emas, boshqa bir uyda mehmon qildi. Uchrashuv ikkinchi kun, kechga tomon, mehmonxona chorbog‘ida, tikka turgan holda o‘tdi.

Dukas ochiq chehrali, kulib turadigan odam. Biroq uning kulib turishi ham sovuqligini shundoqqina ko‘rsatib turibdi. U lablarida Usmonbekning sovuq kulgi bilan hurmat va ehtiromlarini izhor etib gapira boshlagan Dursun Faqini tinglab, keyin sovg‘a-salom ortilgan tuyalarni ko‘zdan kechira boshladi. Dursun Faqi tanishtirgan sovchi mehmonlarning yuziga qaramadi ham.

Armug'onlarni ko'zdan kechirishi tugamaydiganga o'xshaydi. Ulardan ba'zilarini ushlab ko'rdi va yonidagi qal'a qo'mondoniga bir narsalarni ming'irladi. Yoqtiryaptimi, yoqtirmayaptimi, kulyaptimi, yo'qmi, bilib bo'lmaydi. Bu ahvol Qunduzbek boshliq mehmonlarni asabiylashtira boshladi. Nihoyat, Kunduzbek chiday olmadi, yo'g'on ovozi bilan:

– Hoy Yorhisor begi, bizlar biror narsa olmasdan turishga o'rganmaganmiz. Aytadigan gapingni ayt, ketaylik, – dedi.

Dukas go'yo eshitmagandek, biror tuki qilt etmadi. Ammo ko'p o'tmay, o'sha sovuq tabassum bilan Qunduzbekka o'girildi. Qo'li bilan tuyalardan birining ustidagi gilam xurjunni ko'rsatdi:

– Mana buni olaman, toki Usmonga biror dushmanligim yo'q, bilib quysin.

Sungur xurjunga qarab yurdi. Dukas esa Dursun Faqiga qarab:

– Javobimga kelsak, – dedi, – qizimning ulkan sep-sidirg'asi uchun eng mos odamni hali o'ylab ko'rganimcha yo'q. Uni topsam, to'yga Usmonni ham chaqiraman.

Sungur endi uning yonida, so'zini tugatishini kutib turibdi. Dukas jim qolgach:

– Ol, – deb qo'llarini uzatdi.

Dukas talmovsirab qoldi. Chunki Sungur bir qo'lida xurjun, ikkinchi qo'lida qini va dastasi naqshli bir qilich ushlab turardi. Yasama kulgisi o'chgan Dukas:

– Bu nima? – deb so'radi.

– Qilich, – dedi Sungur bamaylixotir.

Dukas shartta jo'navordi. Xurjunni ham olmadi.

Ular So'g'udga qaytish uchun tayyorlanishayotganda uy boshqaruvchisi Dursun Faqining yoniga keldi.

– Dukas qizini Bilajik takfuri Aleakesning o‘g‘li Trakantiosga bermoqchi, – dedi.

Usmonbek bu gaplarni kiprik qoqmay eshitdi. Ancha vaqt shu taxlit turib qoldi. U O‘rxonni o‘ylardi.

– Dukas qilichni olmadimi? – deb qo‘ydi, xolos.

Bu xabarni Malhun Xotun ham eshitdi. Usmonbekka Go‘kcha bajining nevarasidan gap ochmoqchi edi. Usmonbek unga:

– Shoshmay tur, uyim tirgagi, hali erta, – dedi va Malhunni erkaladi, hidladi, o‘pdi. Lekin xayolidan O‘rxon ketmasdi. Usmonbek O‘rxonni, u boshlaydigan buyuk yurishlarni o‘ylardi.

Sungur Yorhisorda yasama kulgili Dukasga xurjun bilan qini va dastasi naqshinkor qilichni ham uzatarkan, „Usmonbek shuni xohlaydi“, deb o‘ylagandi. Sungur hokimning qizini bermasligidan emas, uning bema‘ni harakatlaridan keyin, Usmonbek uchun qilichdan boshqa yo‘l qolmaganiga ishongani tufayli va buni isbotlash kerakligiga ishongani uchun... uning e‘tiborsizligiga birgina javob borligini, u ham bo‘lsa Usmonbekning qilichi ekaniga ishonganidan uzatgandi o‘sha qilichni.

Sungur, albatta, haq. To‘g‘ri o‘ylagandi. Lekin Usmonbek qilichni boshqacha tasavvur qilmoqda. Albatta, qilich ishlatiladi. Lekin qilichning qini endi so‘roqlardan iborat. Qilich ana shu so‘roqlardan tozalanadi, yalang‘ochlanadi. Bu so‘roqlarning qindan farqi yo‘q; qin kabi muayyandir.

„Qayerda? Qachon? Qanday qilib? Nima uchun? Nimaning ado etmoq uchun?“

Usmonbek Usmoncha¹dan qutulgan, xalos bo‘lgandi. Usmonbek endi Usmoncha ta‘siriga bo‘ysunmas, uni

¹*Usmoncha* – Usmonni yoshligida erkalab Usmoncha deyishardi.

Qulajahisor, Aydos singari o'ziga bog'lagan edi. Lekin bu tuyg'u Go'kcha baji tilagiga zid emasdi. Usmoncha ko'ngilchangligidan yuz o'girish emas edi. Usmonbek, albatta, Usmonchani orqasidan, kurk tovug'idan chiqqan o'rdak poloponlarining Harlaq soyiga tushib ketganini ko'rgan ona tovuqday tipirchilamaydi, shovqin solmaydi. Usmonchani suvga tushishi va sho'ng'ishi kerakligini hamisha biladi. Faqat shunisi borki, endi suvni Usmonbek tanlaydi, suvga Usmonbekning o'zi yetaklab boradi.

Chunki endi Usmoncha nima-yu, Usmonbek nima, baribir edi. Endi hamma narsa kattakon bir urug'ga qarab qadrlanardi. Yorhisor qissasi ham shunday va shunga qarab bo'ladi.

Dukasning javobi O'rxonning otasini juda ham ranjitgan edi. Unga juda alam qildi. Lekin Usmonbek „Qilichni olmadi, shundaymi?“ deyishdan bir qadam ham nariga o'tmadi.

Ayni voqea boshqa bir sabab bilan qo'shib Usmonbekning battar g'ashini keltirdi. Bunga sabab amakisi Dundarbek edi. U Usmonbekning xatti-harakatini ma'qul ko'rmas, zararli deb hisoblardi. Hatto Aydosda qozonilgan zafardan keyin ham:

– Ikkita borib, bitta qaytadi; Muhammad ummatini qirdiryapti, – degandi. Uni kimdir juda qarib qoldi desa, kimdir beklikni qo'msayapti, der edi. Erto'g'rulbek g'oziyning yo'ldoshlari boshda, „Unday qilma, Dundarbek, bu senga yarashmaydi“, deyishdi, keyin esa qo'l siltab, parvo qilmay qo'yishdi.

Lekin uning gaplarini jiddiylikka olib, yo'llariga g'ov bo'lishdi. Buzg'unchi, g'alva chiqaruvchi deb bilib, g'azablanayotgan yoshlar ham yo'q emasdi. Bir necha marta janjal chiqqan va Usmonbek bundan xabar topgan-

di. G‘azablansa-da, otasining yo‘ldoshlari singari u ham jiddiylikka olmagandi. Biroq Yorhisordan qo‘li bo‘sh va xo‘rlanib qaytgan sovchilarning aytganlarini eshitib, Usmonbekning jon-poni chiqib ketdi. Chunki Dundarbek to‘rt-besh kishining oldida O‘rxonga:

– Sen tufaydi otang bekligining ham, Qayining ham obro‘cini to‘kdi, – dedi.

Bu gap O‘rxon ishlayotgan Hamdi ustaning temirchilik do‘konida bo‘lib o‘tgani uchun tez tarqaldi. Garchi uni Usmonbekka hech kim yetkazmagan bo‘lsa-da, O‘rxon uyiga bir kayfiyatda keldi va yotoqxonasiga kirib ketdi. Ovqatga ham chiqmadi.

Usmonbek Malhun Xotunga:

– Borib qara-chi, nima gap ekan? – dedi.

O‘rxon avval onasiga gapirgisi kelmadi, lekin Malhun:

– Otang buyurdi, – degach, voqeani aytishga majbur bo‘ldi.

Malhun Xotun orqali voqeadan xabar topgan Usmonbek Alouddinga qarab:

– Hoy bolam, bor, poyabzalingni olib kel-chi, – dedi.

Ovozi bosiq edi. Malhun Xotun ham uning nima demoqchi ekanini bilar, shashtidan qaytarmoqchi edi.

– Hoy, uyimning oftobi, quloq soling, o‘rgilay sizdan. Bunday g‘azab bilan bormang amakingizga, axir u ulug‘ingiz bo‘ladi.

Biroq Usmonbek ovozini o‘zgartirmadi, aksincha, yana-da bosiqlik bilan:

– Mening ulug‘im, – dedi. Keyin ko‘zlaridan o‘t chaq-nab, davom etdi: – U mening ulug‘im bo‘ladi, Qayining emas. O‘g‘uzning kattasi emas, Muhammad ummatining kattasi emas.

Etikchasini olib kelgan Alouddinning oyog‘ini kiy-

dirib yo'lga tushdi. Dundarbek uyida ekan. Yonida unga tengqur to'rt-beshta mehmon ham bor. Usmonbekning jahliga parvo qilmay, battar g'ashiga tegdi:

– Bu qanaqa kelish o'zi. Na ruxsat so'rash bor, na salom-u, na izzat-ikrom. Usmonbek uning gaplarini tik turgancha eshitdi. U so'zini tamomlagach, boshini ko'tarib asta gapirdi:

– Menga qarang, amaki, sizga bittagina gapim bor edi, ikkita qildingiz. Buyuring, o'tiningizni yoray, suvingizni tashib beray, otlaringizni parvarish qilay. Ammo Qayi ishlaridan uzoq bo'ling. Aralashmang. Kavlashtirmang.

Eshikka qarab yurdi. Lekin chiqib ketmadi. To'xtab, orqasiga o'girildi:

– Bu so'nggi iltimosim, amakijon. Aks holda... keyin yomon bo'ladi...

* * *

Domanich kunlari yaqinlashib qolgandi. Vaqt ko'chish oldi pallasini bo'lgani uchun yolg'iz Qayidagina emas, barcha do'st vodiylarda sabrsizlik bilan safarga chiqishni kutishardi. Ayrimlar, bularning ko'pchiligi O'rxonga tengdosh yoshlar edi, Holofirani olib kelish uchun Yorhisor qal'asini zabt etishni istashardi. Ba'zilarning ko'ngli esa hamon Bilajikda edi. Orada Inago'l yoki Kita deguvchilar ham bor edi.

Usmonbek bo'lsa odamlaridagi bunday birlashuvning qanday va qaysi yo'nalishda yana-da foydaliroq bo'lishini topishga harakat qilardi. Nihoyat, aprel o'rtalarida bir qarorga kelib ishga kirishdi.

Avvalo, vizantiyaliklar hali Mixail Kosses deb biladigan, Usmonbek yaqinlari Ko'sa Mixal deb aytadigan Abdulloh va uning odamlari yordamida Xarmonqoyani

egalladi. Keyin esa vaqtni o'tkazmay, Sakarya daryosini Beshtoshda kechib o'tib, So'rkun ustiga yurdi.

Beshtoshda bir haftadan oshiq kutib turdi. Chunki bir tomondan Qumral Abdalga, ikkinchi tomondan Cho'pon, Qora Guna, Xo'ja Qulmash, Ertug'mish beklarga xabar qilgandi.

Qumral Abdal ellikdan ziyod qilichboz bilan darhol yetib keldi. Usmonbek unga:

– Ey, o'zi va so'zi shirin Qumral Abdalim, – dedi. – Sizga so'z bergandim. Mana, so'zimning ustidan chiqyapman. Shu Beshtosh endi sizniki. Toabad urug'ingizniki. O'g'lim O'rxonga yoningizda aytyapman, u ham o'g'liga aytsin va shu tariqa butun Usmon zurriyodi bilsinki, Beshtosh bojsiz, soliqsiz siznikidir. Beshtoshni obod qiling. Karvonsaroy va hammomlar qurdiring, masjid soldiring, bozor bilan yashnating.

Keyin O'rxonga o'girildi.

– Ey o'g'lim, so'zim so'z, unutmagin...

So'rkun ham osongina qo'lga kiritildi. Chunki Somsa chovush bilan ukasi Sulamish bir yildan ziyod o'sha yerda yashab, xalq orasida hurmat qozonishgandi. Javdar va Inago'ldagi talonchilardan bozorlarni qo'riqlab ishonchni mustahkamlashgandi. Usmonbek kelishi bilan darvozalarini ochishining boisi shundan.

Usmonbek Beshtoshda bo'lgani singari So'rkunda ham asir olinishiga ruxsat bermadi, mol-mulkka tegdirmadi. Bu orada o'ziga qo'shilgan boshqa qabila beklari ham uning bu usuliga qarshi chiqishmadi.

Usmonbek shu tariqa ortgan quvvatlari bilan Mudurni ham jangsiz qo'lga kiritgandan so'ng Guynuk atroflarini va Taraqchi yenijasini ko'p qiyinchiliklar ko'rmasdan bosib oldi. Qarshilik ko'rsatgan har joyni yag'molatdi,

jangchilarini asir oldi. O'ljalarni Aydosda bo'lgani kabi taqsimlattirdi. Faqat bu safar bir ulushni yana orttirdi:

– Bu Ko'nyo Sultoni uchun, – dedi.

Rostdan ham qo'lga kiritilgan joylarga o'z odamlarini qo'yib So'g'udga qaytgach, qilgan ilk ishi ajratilgan armug'onlarni Ko'nyoga junatish bo'ldi. U elchi qilib, opasining o'g'li, yosh Oq Temurni va uning tengdoshi – Alqauy begi Ertug'mushning o'g'li Qiyan Saljuqni tanladi. Jiyani Oq Temurga bir xat berdi. Xatda Usmonbek viloyatning ahvoli va ahamiyatini juda kelishtirib ta'riflagandi. Inago'l, Iznik va Bursa singari bir necha qal'alar qo'lga kiritilgach, Saljuqiylarning barcha yo'nalishlarga yo'l ochuvchi dengizga chiqishlari mumkinligini bayon qilgandi.

Yana xatda qayd qilishiga ko'ra, Usmonbek nomlari sanab o'tilgan qal'alarni sultonga o'zi hadya qilishni istardi. Biroq takfurlar birlashish niyatidalar. Bu vaziyatda istaklarini amalga oshirish u yoqda tursin, qo'llaridagi yerlaridan mahrum bo'lishlari hech gapmas. Shuning uchun ham Sulton g'azovotga himmat ko'rsatishi, bu tomonlarga yurishi kerak edi.

Usmonbek Oq Temur bilan Qiyan Saljuqni armug'onlar bilan jo'natdi va So'g'uddan yaylovga ko'chish taradudiga kirishdi.

Ashyolar yig'ilarkan, Malhun Xotunni g'am bosdi. Chunki Alouddindan ayrilishlari kerak edi. Uni Tepapinarga, Mahmud tog'asinikiga, xonaqohga yuborishmoqchiydi. Bu ayriliq garchi Usmonbekni ham o'ylantirayotgan bo'lsa-da, uning dardi ko'proq Alouddinning nomi bilan bog'liq edi. „Esiz“ – derdi Usmonbek. O'g'li shikorga chiqmaydi, Domanichning tepalarida, vodiylarida ot choptirmaydi, qilich chopish, yoy tortish mashg'ulotlari bilan yetarlicha shug'ullanmaydi, kurash

tusholmaydi, tengdoshlari va akasi O'rxonning baxtiyorligini his etolmaydi.

Har holda u do'sti Sungurga majruh o'g'li uchun aytganlarini unuta olmasdi:

– Qayiga temirchilar, ko'prik soluvchilar, uy quruvchilar ham kerak, ilmi, ziyoli odamlar ham kerak, – degandi o'shanda.

Ko'chish kuni, ya'ni Alouddindan ayrilish yaqinlashgan sayin yurak-bag'ri ezilayotgan Malhun Xotun so'nggi kecha tilga kirdi:

– Ey mening yulduz ko'zlim, butun faxr-iftixoringni faqat O'rxongagina ajrataverma: Adouddinimiz ham yuzimizni yorug' qiladi hali...

Ertasi kuni Mahmud kelib, Alouddinni Tepapinarga olib ketdi.

* * *

Domanichda bu yoz juda o'zgarib turdi. Eng muhimi, Oq Temur va Qiyan Saljuq Ko'nyodan sovg'a-salomlar oratilgan tuyalar bilan qaytib kelishdi. Ular ajoyib sovg'a-salomlar bilan birga yaxshi tilaklar ham olib kelishgandi.

Ko'nyo sultoni kuzga tomon katta bir qo'shin bilan Usmonbek so'ragan g'azovot uchun yo'lga chiqishga va'da beribdi. Usmonbekni quvontirgan bu mujdaga qo'shimcha ravishda sulton bitta qilich ham yuboribdi. Qilich hazrati Usmonning qilichi bo'lib, sultonga Misrdan hadya qilib yuborilgan ekan.

– Hazrati Usmonning qilichi – botir begim Usmonga yarashadi, – debdi sulton.

Usmonbek shu qutlug' qilichga loyiq bo'lishni his etib, yoz o'rtalarida Go'l Falonoz ustiga yurish boshladi, qal'ani va takfurlikka qarashli qishloqlarni qo'lga kiritdi. Sulton uchun Inago'l va Bursa yo'lini ancha osonlashtirdi.

Endi Usmonbek kechalari Sivriqoyada uzoq vaqt nay chaladi. Nayi bilan kelguvsi zamonlarga, ufqlar va yulduzlarning narigi tomonlariga ovoz berayotganday.

– Usmonbek Qayiga... Qayi O'g'uzga... O'g'uz Haq yo'liga, – deydi u. Hamisha takrorlayveradi. Chunki u osmondagi va yerdagi qo'shinlar Allohning o'rdusi ekanligiga butun idrok kuchi bilan ishonadi.

Usmonbek o'zini baxtiyor sezmoqda. Uning kuchiga-kuch qo'shayotgan bu ko'ngil huzurining manbalaridan biri – qadrdon do'stlaridir. Oqcha Xo'ja, G'ozil Rahmon, Qo'nur Alp, Saltuq va Sungurdir. Ular safiga endi Ko'sa Mixal – Abdulloh ham qo'shildi. Abdulloh Ko'sa Mixal bilan yoshargan, Erto'g'ulbek g'oziy jang-u jadallariga aralashib orqaga qaytganday bo'lib tuyulmoqda Usmonbekka.

Usmonbekka yana shunday tuyulmoqdaki, „Alloq o'rdusi“ so'nggi ko'rinmaydigan zamon ichra yolg'iz hisorlar zabt etishi bilan, ovullar, kentlar, qishloqlar, yaylovlar, daryolar, yerlar olish bilan cheklanmaydi. Boyxo'jalarni, Savjilarni va qanchadan qancha Ikizja shahidlari bilan, qancha g'azovotlarning necha shahidlarini qayta olib keladi, yangilaydi; Abdullohlarni ko'paytiradi. Va Usmonbekning o'zi ham necha marta yangilanadi hali.

Usmonbek nayini puflarkan, necha yuz yillar davom etadigan va takrorlanadigan bu yangilanishlarning boshlanganini o'ylayotir. Chunki Usmonbek nay chalarkan, O'rxonni ham o'ylamoqda edi.

* * *

O'rxon yigitlikning hijron to'la damlarini zo'rg'a o'tkazdi. Holofiradan ayriliqdan so'ng uch oy o'tgach, sal o'ziga keldi. U o'zini ishga urdi. Yaxshi bir temirchi bo'lmoqchiydi. Bu borada o'zini isbotlashga harakat qil-

di. Bu orada qilichbozlikdan yaxshi saboq oldi. So‘nggi mashqlarning birida, ustozini Sungur yuzi va bo‘ynidagi terlarini artarkan:

– Ey bəginning o‘g‘li, endi sen menga o‘rgat, – dedi.

O‘rxon rostdan ham zo‘r hamla qilar, ustozini shoshirib, tang ahvolga solardi. Qo‘nur Alp sovg‘a qilgan yosh arg‘umog‘i Tarlon bilan ajoyib o‘yinlar ko‘rsatardi. Tengdoshlarining hurmatini qozongandi. Undan to‘rt-besh yosh kattalar ham uning gapiga kirar, aytganini qilardi. Usmonbekni eng ko‘p quvontirgan narsa ham mana shu edi.

O‘rxonning bo‘yi ancha cho‘zilgandi. Garchi yelkalari Usmonbeknikidek keng, qo‘llari unikiday uzun bo‘lmasa ham, juda baquvvat yigit edi. Bir ayiqni uzoq olishuvdan keyin ag‘dargani uchun Domanich keksalari:

– Bu tog‘larning eng kattasi, – deyishgandi.

Ayiq O‘rxondan eng kamida uch baravar og‘ir edi. Uning qizg‘ish tUSDagi yaltirab turgan terisi juda ham chiroyli edi. Ayiq bilan olishayotib O‘rxon ancha jarohat olgandi. Bu ishning ustasi Hasan Alp uning jarohatlarini davolayotganda Usmonbek xabar olgani keldi. Chodir oldida turgan Hasan Alpning sayisidan so‘radi:

– O‘rxon yaxshimi?

O‘rxonning ahvoli tuzuk edi. Faqat ayiq panjalarining o‘rni hali yaxshi bitmagandi. Otasi ichkari kirdi. Bir-biriga qarashdi. Ikkalasining ko‘zlari ham chaq nab turardi.

– O‘g‘lim, – dedi Usmonbek, – meni juda sevintirding.

– Alloh sevinchingizni doim oshirishini tilayman, begim, – dedi O‘rxon.

– Terisini nima qilmoqchisan?

– Oyijonimga beraman.

Usmonbek kulimsiradi.

– E, oyingni quvontirish uchun teri shart emas. Mening o‘ylashimcha, terini Yorhisorga asraganing ma‘qul, – dedi Usmonbek va davom etdi: – Dukas sen yiqitgan ayiqdan kuchli emas.

Hasan Alp ishini nihoyaladi. O‘rxon qaddini rostladi. Endi ota-o‘g‘il qarama-qarshi edilar. Bir-birining ko‘zlari-ga tik qarab turishardi. O‘rxonning bo‘yi otasinikidan bir necha bo‘g‘im baland edi. Ota-bola o‘rtasidagi yagona farq mana shundan iborat edi. Sochlar, ko‘zlar, tanalar rangi, burunlarining bichimi bir-biriga quyib qo‘yganday o‘xshaydi. O‘rxonning mo‘ylovi ham quyuq.

O‘rxon egilib, Usmonbekning qo‘lidan o‘pdi. Usmonbek ham uni quchoqlab, yelkalaridan quchdi. Ikkovi birgalikda Malhun Xotun huzuriga yo‘l oldi.

* * *

Yoz oxirlab boryapti. Bu orada Saniya o‘g‘il ko‘rdi. Uning ismini Usmonbekning o‘zi qo‘ydi.

Mening yaxshi va yomon kunlarimda ham ajralmas do‘stimsan, – dedi Usmonbek. – Sen Rahmon urug‘idan-san. O‘g‘lingning ismi Rahmon bo‘lishi kerak.

Uni Qora Rahmon desinlar va Qora Rahmon do‘stlar-ga quvonch bo‘lsin, yovlarga dahshat solsin.

Qora Rahmonning qulog‘iga azonni otasi G‘ozi Rah-mon o‘qidi.

Usmonbekning qizi ham Qora Rahmondan bir yarim oy keyin tug‘ildi. Shunda Usmonbek rafiqasi Malhun Xo-tunga:

– Ey kuch-quvvatim manbai, agar rozi bo‘lsang, qizi-mizga onam ismini qo‘ysak, deb Jonqiz qo‘ydi. So‘g‘udga qaytishdan bir haftacha burun u Malhun Xotunga:

– Tepapinarga, ota-onang oldiga borib kel, – dedi.

Usmonbek endi nayni qo‘lidan qo‘ymasdi. Bir qarorga kelishi kerak. Nay chalib, o‘y o‘ylaydi. Nihoyat, bir qarorga keldi. Usmonbek bu qarorga kelganida tevarak-atrofdagi vaziyat quyidagicha edi: Qorajahisor takfuri Aleksius endi Ko‘nyoni mensimasdi, chunki Ko‘nyo Elxoniyalar¹ bilan chiqisholmay turibdi. Ko‘nyo sultonining Usmonbekka yordamga kelolmasligi aniq bo‘lib qoldi.

Germiyon o‘g‘li ham shu vaziyatdan foydalanib, ko‘p-dan beri ko‘rgani ko‘zi, otgani o‘qi yo‘q Usmonbekka qarshi oshkora harakat qila boshlagan, yozning oxirlarida So‘g‘udga tayunchilar yuborgandi.

Bilajik takfuri ham sezdirmasa-da, endi So‘g‘udning xavfsizligiga ahamiyat bermay qo‘ydi. Ustiga-ustak, kelayotgan xabarlardan shu narsa ma‘lum bo‘lmoqdaki, Yorhisor va Inago‘l takfurlari Bilajik hokimi bilan Qayi va unga do‘st qabilalarga qarshi bitim tuzishga harakat qilmoqdalar. Bunday bitim ertami kechmi tuzilishi aniq.

Shunday bir vaziyatda kutib o‘tirmoq mazkur vohadagi turkiy qavmlarning tugatilishini kutish demak edi. Usmonbek do‘stlarini Domanichga to‘pladi. Niyati Qorajahisor ustiga yurish ekanini aytdi. Uning qarorini qabul qilishdi. Zero, Usmonbek ularga fikrini isbotlay oldi. Qorajahisor qo‘lga olinsa, takfurlar ittifoqini parokanda qilish oson bo‘ladi.

Usmonbek harakat boshlash kunini tayinladi va Harlaq, Qulajahisor, Ikizja va Go‘l Falonozga o‘sha kunga tayyor bo‘lib turishni xabar qildi.

Taqdir burilayotir. Usmonbek buni biladi. Bilgani uchun ham keskin vaziyatda yuribdi. Ammo buning ishonchsizlik va chekinishga aloqasi yo‘q. Keskinlik battar uning jahlini chiqarayotir. Usmonbekning butun sa‘y-harakatlari

¹ *Elxoniyalar* – Chingizxon avlodlari.

bu tanglikning oldini olishga qaratilgan. U kuning kuyotir. Xuddi o'sha kun Usmonbek qo'shinlarini ikkiga bo'ldi. Ularning bir bo'lukiga o'zi lashkarboshi. Ikkinchi bo'lukni Oqcha Xo'jaga topshirdi. Ikki bo'luk oralig'ida bir namoz o'qish vaqtida o'tiladigan masofa qoldirildi.

Usmonbek Aleksiusning o'z xabarchisi deb bilgan Ikarosni ogohlantirdi. U ham Qorajahisorga borib, takfurga Usmonbekning Germiyono'g'lini bosish uchun vodiya tushadigan payti va kuchlari miqdorini ma'lum qildi. Aleksius bunga ishonib, butun kuchlarini to'pladi va Ikaros aytgan joyda hujumga o'tish uchun harakatga tushdi. Kuzatuvchilari olgan xabarni aniqlab, hujumga o'tdi.

Garchi Oqcha Xo'ja Usmonbek aytgan vaqtga yetib kelgan, Aleksius qo'shinlariga qarshi muvozanatni ta'minlagan bo'lsa ham, ko'p o'tmay Aleksius xabar yuborgan Germiyono'g'li mingga yaqin suvoriysi bilan jang maydoniga yetib keldi. Natijada, qo'shinlar orasidagi tenglik buzildi.

Jang ayni qizigan bir pallada Dundarbek jiyani Usmonbekka qarab ot qo'ydi va baqirdi:

– Hoy, Usmoncha, zulm qilyapsan... Ummati Muhammadni qirdirma, chekinaylik!

Usmonbekning jon-poni chiqib ketdi, g'azabi qaynadi. Ko'z ochib-yumguncha amakisining yoniga yetib bordi. Kiyik shoxidan yasalgan yoyini ko'tarib tushirishi bir bo'ldi. Dundarbek otidan qulab tushdi. Usmonbek otining boshini unga burarkan:

– Bas qiling, amaki, ovozingizni o'chiring, – deb baqirdi.

Lekin u bo'sh kelmay, yana o'dag'aylay ketdi. Shunda Usmonbek yoy tortib, uning ovozini o'chirishga majbur bo'ldi.

Jang kechga tomon nihoyalandi.

Dastlab Germiyono'g'li yuz burdi. Usmonbek uning orqasidan ot soldirmadi. Germiyono'g'li jangchilarining qochishi bilan vahimaga tushgan Aleksius qo'shinga jahd bilan hujum qildi. Uning jangchilarini Oqcha Xo'ja otliqlari bilan qisuvga olib, yanchib tashladi.

Bu orada Usmonbek ikki yuztacha otliqni hisor darvozalarini to'sishga yubordi. Qilichdan omon qolganlar va qochishga tayyor turganlar qal'aga kirolmaydigan bo'ldilar.

Xullas, bir hovuch qochib qutulganlardan tashqari, Aleksius boshliq tirik qolganlar asir olindi. Qorajahisor taslim qilinib, yag'molantirildi. Bu ishlar Usmonbek qoidasiga ko'ra amalga oshirildi. Jonga va or-nomusga teginilmadi. Xohlaganlarning qal'adan ko'chib ketishiga ruxsat etildi.

Usmonbek din vakillariga, cherkov oldida to'plangan xalqqa va ko'chish taraddudida bo'lganlarga yag'moning sababini tushuntirdi. Yag'mo urushning qonuniy natijasidir. Faqat turklargina urushda qatnashmaganlarga tegishmaydi, ular uchun mas'ul, ularni himoya qiladi, tinchligi va osoyishtaligi uchun qayg'uradi, ishlari va e'tiqodlariga aralashmaydi, adolatni qo'riqlaydi. „Buni men Qayi begi Usmonbek aytyapman! So'zimning ustidan chiqaman, aytganimni qilaman. Shuni yaxshi bilib qo'yinglar“, – dedi so'zini yakunlab Usmonbek.

Bu so'zlarga mos ish yuritish tez orada butun vohada o'z ifodasini topdi. Buning natijasi o'laroq juda ko'p qal'a va qishloqlarda Usmonbekka nisbatan hurmat, ehtiro, hatto mehr uyg'ondi.

Usmonbek takfurni qo'yib yubordi va Qorajahisorga mas'ul qilib Saljuqni tayinladi. Qo'lga kiritilgan o'ljalarni olib Domanichga jo'nadi. O'ljalar yana beshga bo'linib, beshinchi ulush tag'in Oq Temur bilan Ko'nyoga jo'natil-

di. Qorajahisor yag'mosidan olingan o'ljadan qo'liga hech narsa olmagan Usmonbek bilan O'rxon edi. O'rxon ham o'z ulushini otasi singari Qayi uchun Qunduzbek va Dursun Faqi tasarrufiga yuborgan edi.

Buni bilib qolgan Usmonbek sevinchining cheki yo'q edi.

– Hoy, o'g'lim, – dedi, – senda beklik alomatleri ko'rinmoqda. Bundan ko'ksim ko'tarilib, boshim ko'kka yetmoqda. Endi onangning oldiga bor, qo'lini o'p, duosini ol. Buvang shayx Ada Bolining ham qo'lini o'pib, duosini, nasihatini ol.

O'rxon jo'ralari – Qo'nur Alpning o'g'li Qora Alp, Ada Bolining o'g'li Husomiddin, bayotlik Ilolmish bilan Tepapinarga jo'nadi.

Bu orada Usmonbek o'ylab yurgan rejalarini tubdan o'zgartirib yuboradigan xabarlar oldi.

* * *

Oq Temur Ko'nyodan yaxshi bir mujda bilan qaytdi: sulton Usmonbekning g'azovotlaridan mamnun ekanini, bunga nisbatan So'g'udni unga in'om etganini bildirgan edi.

Oq Temur gapirib, gapirib ado qilolmasdi:

Sulton Usmonbek elchilarini izzat-ikrom bilan kutib olib, hurmatlarini joyiga qo'yibdi. Qiynalmasliklari uchun vaziri – taniqli olim Mehmed Azizga kerakli narsalarning hammasi bajo keltirilishini tayinlabdi. Shu tariqa Oq Temur bilan hamrohlari Ko'nyoda uch kun o'rniga o'n kun qolib ketishibdi. Ular hech qayerda tengi topilmas bog'-rog'larda mehmon qilinibdi. Ko'nyodan jo'nash oldidan sulton ularni yana qabul qildi.

– Mening bir o'g'lim va sultonligimning bir qo'li Usmonbekdir, – dedi u. – Shuni yaxshi bilib va shunga qarab harakat qilaversin.

Usmonbek Oq Temur olib kelgan xabardan xursand, ammo Ko'sa Mixal yuborgan ma'lumotdan tashvishda edi. U vohadagi takfurlarning o'zi haqida qanday fikrda ekanini yaxshi bilardi, lekin Ko'sa Mixalning bildirishiga ko'ra, Bilajik takfuri Aleates ham endi boshqalari bilan birga edi, Usmonbekka qarshi harakatga tushayotgandi.

Aleates garchi Usmonbekka boshqa hokimlar ko'zi bilan qaramasa-da, qo'rqsa bo'ladigan dushman deb hisoblamasdi. Ammo sovchi voqeasi tufayli Dukas, Holofira bilan O'rxon aloqalaridan ustalik bilan foydalanib, gijgijlashni boshlab yubordi. Bu borada Dukas yolg'on ishlatib, Aleatesga xabar yubordi va Usmonbekning:

– Qizing Holofira yo o'g'lim O'rxonga yoki qora yerga, deganini, bu bilan kifoyalanmay Aleatesni ham o'g'ilsiz qoldiraman, deb tahdidlar qilganini xabar berdi.

Aleates Holofirani o'g'liga olishni juda ham istardi. Chunki hamma narsadan burun Dukasning qizidan bo'lak bolasi yo'q edi. Holofiraning sepi – qalini oxir-oqibatda Yorhisor bo'lishi turgan gap. Tabiiyki, Aleates o'g'ilsiz qolishni istamasdi.

Ko'sa Mixalning bildirishiga qaraganda, Dukasning miyasiga quygan ana shu ikki ehtimoli tufayli Aleates endi Usmonbekka qarshi qilinadigan har qanday harakatda ishtirok etishi tayin.

– Ko'zimning nuri Usmonbegim, – dedi Ko'sa Mixal so'zining oxirida, – shuni yaxshi bilib qo'y va shunga qarab harakat qil.

* * *

Usmonbek bir-biriga zid bu ikki xabarning ahamiyatini yagona zaruratga qarab baholadi: har ikkala xabar ham Inago'lni egallashni taqozo etardi. Ko'nyo-

ning ishonchiga loyiq ekanini isbotlash hamda takfurlar birligini parchalash uchun ham Inago'lni bosib olishi kerak edi.

Usmonbek shunga qaror qilgandi. Amalga oshirish vaqtini belgilagandi. Sira ham sezdirmay sabr bilan kutdi. Yoz tugadi, kuz o'tdi.

Betoqat bo'layotgan yolg'iz O'rxon edi. Chunki Holofira unga xat yuborgandi. Bu xatda shunday yozilgandi: „*Otam meni Bilajik takfuri Aleatesning o'g'li Trakantiosga bermoqchi. Agar sen xohlasang, onang, otang ham rozi bo'lsa, So'g'udga boraman*“.

O'rxon bu xatni Usmonbekka berdi.

– Siz nima deysiz? – deb so'radi.

– Menga qara, o'g'lim, – dedi Usmonbek. – Holofira kelinim bo'lishini men ham istayman. Lekin biroz sabr qilish kerak. Ishning sabr bilan bo'lgani ma'qul. Sen buni Holofiraga ham tushuntir. Shirin so'z bilan, ko'ngil rozi bilan tushuntir. Shuni ham yetkazki, boshqa xabarlashmay turasizlar. Yana shuni ham aytki, sening unashtirilganingni eshitsa, zinhor-bazinhor ishonmasin, zero bu zarurat tadbiridir.

O'rxon otasining aytganlarini bajo keltirganidan keyin bir oy o'tgach, Usmonbek Ko'sa Mixal va Aratun vositasida Bilajik bilan Yorhisorga O'rxon uchun So'g'udga yaqinda Ko'nyodan kelin kelishini bildirdi. Ikki takfurning xavotirini va oradagi keskinlikni bartaraf etdi.

Endi Bilajikda, Yorhisorda va Inago'lda hamma Usmonbek o'g'lining to'yidan boshqa hech narsa bilan mashg'ul emasligiga ishonar edi. Bahorning ilk kunlarida o'tkaziladigan to'y, birlashgan takfurlarning So'g'udni bosib olib, Usmonbekni bartaraf etish uchun eng qulay imkon tug'dirar edi.

Shu vaziyatda qal'alarning darvozalari endi avvalgiday talabchanlik bilan qo'riqlanmasdi. Vaziyatni yaxshilab o'rganib chiqqan Usmonbek bir kecha saharga yaqin yoniga faqat o'z safdoshlarining bo'linmalarini olib Inago'lga bordi.

Ular yetti yuz otliq edilar. Tong oqara boshlagandi. Havo tuman bo'lgani uchun hali qorong'i edi. Usmonbek oralarida Qo'nur Alp va O'rxon ham bo'lgan ellik navkarni piyoda qal'a darvozasiga jo'natdi. O'zi orqada qolganlar bilan birgalikda qal'aga uch o'q otimi masofa janubdagi tepaliklar etagini qoplagan o'rmonga kirdi. Ular otlari ustida kutib turadigan bo'lishdi. Qo'nur Alp bo'ri ovozida „uv“lab, ishora bergach, ot qo'ymoqchi edilar.

Qo'nur Alp odamlari bilan qal'ani aylantirib kavlangan xandaqda, bosh darvoza tagida, ko'prik ochiladigan yerda yashirinib turishdi. Atrof borgan sari oqara boshlagandi. Maydalab yomg'ir yog'ardi.

Xo'rozlar qichqirib, ichkaridan odamlar va aravalarining tovushlari kela boshladi. Birozdan keyin Bursaga boradigan bozorchilarning chiqishi uchun darvoza ochilishi, ko'prik tushirilishi kerak edi. Qo'nur Alp ko'zlarini darvozadan uzmasdi.

Mana, darvoza ochildi, ko'prik asta-sekin tushirila boshladi. Qo'nur Alp qo'li bilan ishora qildi, navkarlar ko'prikning o'ng va chap tomonidan, handaqdan tirmashib chiqqa boshladilar. Ko'prik tushirilishi bilan ularning yarmidan ko'pi uning ustiga chiqib olishga ulgurandi. Ular, O'rxon ham shular orasida, darvoza tomon yurganda Qo'nur Alp bo'ridek „uv“ladi. Narida, daraxtlar orasida yashirinib turganlar qal'aga qarab ot qo'yishdi.

Shu qisqa vaqt ichida oldindagilar darvozani egallash-

di. Oʻrxon va besh oʻrtogʻi koʻprikni koʻtarishga urinayotgan soqchilarni tinchitishdi. Endi qalʼa Usmonbek gʻoziyolari uchun ochiq edi.

Usmonbek otliqlar oldida koʻprikdan oʻtarkan, darvoza ochiq turishini taʼminlash uchun qilich sermayotgan navkarlar orasida Oʻrxonni ham koʻrdi va oʻzini tutolmadi, baqirdi:

– Yigitlarimning sarasi, ey oʻgʻil, koʻp gʻazotlar koʻrgil...

Goʻyo u oʻgʻliga baqirmas, baland ovozda shukrona aytar, duo qilardi.

Qarshilik tezda sindirildi. Inagoʻl endi Qayiniki edi.

Usmonbek huzuriga bir odam keldi:

– Men Ayo Nikolaning vazirimman. Senga taslimman, – dedi.

– Meni uning oldiga boshla, u bilan oʻzim gaplashaman, – dedi Usmonbek. U qoʻlidagi dudama qilichini sermab turardi.

Biroq Ayo Nikola Usmonbekni mehmonxonasi oldida qilichsiz kutib oldi:

– Molim, mulkim seniki, jonimga qasd qilma, meni Konstantinopolga sot. Koʻp oltin olasan, – dedi u.

– Qoʻyib yuborma uni, Usmonbek! – dedi Oqcha Xoʻja. – Boyxoʻjaning, Savji ogʻamizning qoniga boʻyalgan uning qoʻli.

Lekin Usmonbek koʻnmadi:

– Yoʻq, gaping notoʻgʻri, aziz birodarim. U qonlar va yana qanchadan qancha shahid qardoshlarimizning xunlari olinayotir. Ayo Nikola sotilsin va olinadigan oltinlar gʻoziyalarga sarflansin.

Ayo Nikalaning boyligi aql shoshiradigan darajada emasdi. Uning oltinlari oʻrtaga tepa qilib uyilganda, chordona qurib oʻtirgan odam boʻyicha tepa boʻldi. Usmonbek

bu tepachaga hayratlanib, uzoq qarab turdi. Keyin Ayo Nikolaga qarab so‘radi:

– Bularning hammasi senikimi?

– Endi seniki bo‘ldi, – dedi Ayo Nikola.

– Hey, Oqcha Xo‘ja, ol bu oltinlarni, yaxshilab asra. Hali kerak bo‘ladi. Mabodo meshkobchi cho‘loq Gura asir tushib qolsa, tovon to‘lab qutqarib olarsan. Shunga arziydi. Lekin mana bu hech narsaga arzimaydi, – dedi Usmonbek. – Bunga birortasi tovon to‘lab qutqarib olarmikan? Agar shunday odam topilsa, unga achinaman. Haydab yuboringlar, tez yo‘qolsin. Yigit deb o‘ylabman, bir olishmoqchi bo‘luvdim. Qo‘rqoq ekan. Bekligini qilich sug‘urmay, yoy tortmay, o‘q uzmay topshirdi... Hoy, Sungur!

– Labbay begim, – dedi Sungur.

– Ko‘chama-ko‘cha olib yur buni. Keyin haydab yuboringlar, ketsin. Xotini, qizi bo‘lsa-yu, esidan chiqargan bo‘lsa, yoniga qo‘shinglar.

Sungur Ayo Nikolani olib ketdi, bek aytgandek qildi. Inago‘l ahli ham takfurining ustidan kuldi, so‘kib, haqorat qilishdi. G‘oziyalar qo‘yib bersa toshbo‘ron qilishmoqchi, axtalashmoqchi edi.

Qo‘lga kiritilgan o‘ljalarni, oltinlarni hammaning oldida Yaxshi Faqi taqsimladi. Oxirida qini va dastasiga qimmatli toshlar qadalgan qilich qolgan edi. Yaxshi Faqi:

– Bu begimga yarashadi, – deb uni Usmonbekka uzatdi.

Lekin uzatganiga pushaymon bo‘ldi. Usmonbekning rangi bo‘zarib, lablari pirpirab ketdi. Biroq o‘zini bosib, mayin ovozda:

– Eh, keksa Faqi, eh, dono birodar. Mening qilichim o‘tmaslashib qoldimi? Sultonimning ulushiga qo‘shib qo‘ying uni! – dedi.

Inagoʻl zarbasi butun vohani larzaga soldi. Takfurlar shoshib, dovdirab qolishdi, qoʻrqib ketishdi. Shu paytga qadar Usmonni faqat Qora Usmon deya ahamiyat bermay kelayotganlar va Saljuqiylar bilan yaxshi yashab kelayotganlari uchun uning harakatlaridan koʻz yumayotganlar ham endi tushuna boshladilar.

Inagoʻl voqeasigacha Usmonbek ular uchun Saljuqiylarning vohadagi uch nafar beklaridan biri, bir koʻchmanchi elat sardori edi. Bor-yoʻgʻi bitta koʻchmanchi edi, xolos. Ehtimol, biror paytdan soʻng otlari, qoʻylari, tuyalari, chodirlarini yigʻishtirib, boshqa yaylovlar, boshqa qishloqlar topish uchun koʻchib ketadiganlardan bittasi edi.

Ammo, takfurlar endi bitta-bitta, kimdir shoshma-shosharlik bilan, boshqasi hayrat bilan, hammasi esa asta-sekin, qoʻrqa-pisa Qulajahisorni, Aydosni, Yogʻli bozorini, Ikizjani, Mudurnini, Qorajahisorni va nihoyat Inagoʻlni oʻylay boshlashdi. Endi Usmonbekda butunlay boshqa iroda seza boshlashgandi. Ular Usmonbekning jang olib borish uslubini yaxshi biladigan yetuk lashkarboshi ekanini his etishdi. Ular orasida Usmonbekning lashkarboshiligidan ham yuqori – haqiqiy bir yetakchi ekanini tushuna boshlaganlar bor edi. Ana shundaylardan biri Bursa takfuri edi.

Bursa – Vizantiyaning Istanbuldan keyin eng yirik, eng boy, eng yaxshi qoʻriqlanayotgan shahari edi. Bursa-da imperatorning, shahzodalarning va Istanbul zodagonlarining yozlik qarorgohlari boʻlard. Togʻi, yaylovlari, qaynarbuloqlari va tengsiz tekisliklari bilan mashhur edi bu shahar.

Inagoʻl zabt etilgani haqidagi xabar yetib kelishi bilan Bursa takfurining vaziri Barsuk hokim huzuriga kirdi.

– Turk Bursaga yoʻl ochyapti, – dedi u.

Takfur bilan vazirning oralari yaxshi emasdi. Hokim qo‘lidan kelsa va g‘azabi qaynab turgan xalqning ko‘tarilishidan qo‘rqmasa, Barsukni allaqachon u dunyoga jo‘natgan bo‘lardi, hech bo‘lmasa vazifasidan chetlatmoqchi edi. Ammo xalq uning o‘zidan naqadar nafratlansa, Barsukni shunchalik sevar edi. Qisqasi, takfur vaziriga bo‘ysunishga majbur edi. Buning ustiga, Barsuk ham aqlli va rostgo‘y edi hamda boshqaruvni bilardi. Xullas, nima qilishni bilmay takfurning boshi qotdi. U Barsukka:

– Xabar qil, Yorhisor, Bilajik, Bidnos va Atronos takfurlari bilan uchrashib maslahatlashaylik, – dedi.

Barsuk aytilgan hokimlarga ertasi kuniyoq xabar yubordi, lekin baribir kechikkan edi. Chunki uning xabarchilari yo‘lga chiqayozgandayoq Dukas bilan Aleates Yorhisorda uchrashgan edilar. Uchrashuvda ular uchun ham suhbat mavzusi Usmonbek edi.

– Usmonni nima qilish kerak? – so‘radi Dukas Aleatesdan.

„Usmonni oradan olib tashlash kerak“, degan javob yuqoridagi so‘roqning ichida edi. Buni Aleates ham tushunib turibdi; lekin „qanday qilib?“

Aleates Usmonbekning juda kuchli ekanini va jangda uni osonlikcha yengib bo‘lmasligini, to‘g‘ririog‘i, yenga olmasliklarini aytdi. Dukas ham istar-istamas uning fikriga ko‘shildi.

– Usmon yo‘q qilinsa bas; turklar parokanda bo‘lib ketadi, – dedi Aleates. – Uni g‘aflatda qoldiraylik.

Dukas ham bunga qarshi emas, ammo qanday qilib? Buni qanday amalga oshirish mumkin?

Aleates javob berdi:

– Usmon menga ishonadi. Bilishimcha, sen bilan ham yaxshi munosabatda yashash, o‘g‘lining ishini unuttirishni istaydi.

Shunday deb rejalari bayon qildi.

Usmonbekning bu istagi uchun Holofiraning to'yidan boshqa qulayroq fursat topish qiyin. Usmon to'yga deb Bilajikka taklif etiladi, kelgach esa o'zi biryoqli qilinadi. Bu fikr ikkalasiga ham ma'qul kelib, rejani amalga oshirishga qaror qildilar.

Aleates ham, Dukas ham Usmonbekka qarshi qilindigan eng yaxshi tadbir shu ekaniga juda ham ishonardilar. Xullas, Bursa xabarchilariga bergan xatlarida niyatlarini: „Urushga hojat qoldirmay“, deb izohladilar.

Bursa takfuriga ham bu reja ma'qul ko'rindi. Barsukka: – To'yni kutaylik, – dedi.

Takfur Usmonbekning to'yda yo'q qilinishiga, u o'ldirilgach esa, turklar yana oldingi hollariga tushishiga, tahdidning oldi olinishiga ishonardi. Dastlabki belgilar ham rejaning muvaffaqiyatli chiqishidan dalolat berardi.

USMON G'OXIXON

Oq Temur Ko'nyodan yolg'iz qaytmadi. Bu safar sulton farmonini o'z odamlaridan biri bilan yuborgandi. Qora Balaban chovush degan bu odam o'zi bilan birga farmondan tashqari sulton amrining belgilari sifatida tug', bayroq, qilich, kumush abzalli ot hamda harbiy orkestr ham olib kelgan edi. Bayroq oq edi.

Sulton yuborgan farmonda Usmonbek uchun „Usmon Shoh bek“ iborasi qo'llanilgan va So'g'udni, u egallagan qal'alarga Eskishaharni ham qo'shib, soliqdan ozod qilgan holda Usmonbekka qoldirilgandi.

Qora Balaban chovush Usmonbekka alohida bir xat ham berdi. Qizil mum bilan muhrlangan bu xatni sulton: „Sendan boshqa birov bilmasin“dan boshlagandi va „*Butun alomatlar shuni ko'rsatmoqdaki, Saljuqiylar oxiri*

bilinmas kunlar arafasida, baxtimiz qora tortmoqda“, deb yozganidan so‘ng xavotirini bildirib, maslahatlar bergandi.

Usmonbek hayajonlandi; chunki sulton xulosa qilib, ta‘bir joiz bo‘lsa, Saljuqiylar amalga oshirishni mo‘ljallab, lekin taqdir taqozosi bilan bu mo‘ljallarini ro‘yobga chiqara olmasliklari endi ma‘lum bo‘lib qolgani va bu narsalar Usmonbek urug‘i tomonidan ado etilishini istagan edi. Eng muhimi, sulton ko‘nglining Usmonbekka nisbatan his etgan ishonchi tufayli taskin topganini bayon qilgandi.

Usmonbek xatni o‘qiganidan keyin, vaqtni o‘tkazmay qardosh beklarga choparlar yubordi, ularni So‘g‘udga chaqirdi. Ayni paytda u O‘ruz darvesh, Yaxshi Faqi hamda Qumral Abdalni shu kunga taklif qildi.

Yig‘ilish katta masjid oldida, ochiq o‘tkazilmoqchi edi. Nog‘oralar ertalabdan bong urdi. Orkestr ham yig‘ilishdan bir soat oldin maydonga kelib, gumburlay ketdi.

Usmonbek mehmon beklarni Erto‘g‘rulbek g‘oziyning uyida kutib oldi va otasining safdoshlariga muhim xabar aytmoqchi ekanini ma‘lum qildi. Ayrnalar ichilib, hol-ahvol so‘ralganidan keyin hammasi birlashib masjid oldiga borishdi. U yerda ayol-u erkak aralash katta olomon to‘plangandi. Mashshoqlarning oldida, o‘ngroq tomonda Usmonbekning besh safdoshi ot ustida qilich yalang‘ochlab turishardi.

Kelganlar masjid darvozasi oldida otlaridan tushmay, Usmonbekni o‘rtaga olish tarzida saf tortib turdilar. O‘ziga qoldirilgan joyni egallagan Usmonbek qo‘lini qo‘yniga olib bordi.

Ko‘ringanlaridan buyon ularning hammasi uchun olqish yog‘dirayotgan, maqtov so‘zlari aytayotgan, duolar qilayotgan olomon birdaniga jim-jit bo‘lib qoldi. Orkestr

sadolari ham tindi. Endi faqat daraxtlardagi qushlar chug'uri, favvora suvining shildirashi va arg'umoqlarning pishqirib nafas olishlari eshitilardi.

Tug' va bayroq bahor shabadasida hilpirab turardi. Butun ko'zlar Usmonbekka qadalgandi.

– Ey, Rahmon yo'ldoshim, beriroq kelgin, – dedi Usmonbek va qo'ynidan farmonni chiqarib, Rahmonga uzatdi. Hozir bu qo'l xuddi farmonni tog'larning, daralarning, daryolarning narigi tomonlariga ham yetkaza oladigandek ko'rinardi.

Ot surib kelgan G'ozni Rahmon Usmonbekning qo'li-dan farmonni olarkan:

– O'qi, Rahmon, – dedi Usmonbek.

G'ozni Rahmon o'qidi.

Xalq jo'shdi.

Qardosh beklar va Erto'g'rulbek g'oziyning safdoshlari navbatma-navbat ot surib kelib Usmonbekni qutlashdi.

Birovi:

– Xonliging muborak bo'lsin! – dedi.

Birovi:

– Alloh sultondan rozi bo'lsin! – dedi.

Birovi g'azot tiladi, boshqasi baxtli ekanini bildirdi. Hamma bir-bir oldinga chiqib, qutlab, tilak bildirib, yana ortga qaytardi. Endi ular Usmonbek qarshisida, uch ot bo'yi masofada ipga tizilganday saf tortdilar. Usmonbek otining ustida qaddini rostladi.

– Hey, – deya hayqirdi va bosiq, ammo vodiylar uzra gurkiraydigan yo'g'on ovozi bilan gapirdi:

– Mening tilagim yo'q. Chunki sizlarning tilaklaringiz mening tilagim. Boshqasi kerakmas. Menga yaxshilik tilagan, ummati Muhammadga va O'g'uzga xayrli ish qilgan bo'ladi. Tangri menga faqat shuni ravo ko'rsin.

– Omin!..

Hammaning ovozi birlashib, butun bo‘lib eshitildi. Bu ovoz hamma joydan eshitilganday bo‘ldi Usmonbekka.

– Ha-a, – dedi Usmonbek, – yukim yana-da og‘irlashdi.

Azonni G‘ozi Rahmon o‘qidi.

Imomatda Dursun Faqi turdi.

Namozdan so‘ng Qora Guna Usmonbekka:

– Hey, ishonchimiz Usmon G‘ozixon, bek birodarlarim so‘rashyapti: bizlarni qimizga taklif qilmaysanmi?

Kulimsirab turardi. Eslatmoqchi bo‘lgani bilinib turardi. Ha, Usmon G‘ozixonning yodiga tushdi. O‘shanda yaylovdan qaytayotganda oq xarsang yonida: „Qimiz ichkimiz kelyapti“, deyishgandi.

„Demak, endi barcha qardosh beklar qimiz ichish, xonligini nishonlash marosimini o‘tkazishni istardi.

Usmon G‘ozixonning yonoqlariga qon yugurdi. U Qora Guna, Ertug‘mish, Xo‘ja Qulmash, Cho‘pon va Turg‘ut Alp beklarni uyiga boshladi.

Malhun Xotun qimizini maqtashardi. Maqtagancha bor ekan. Miriqib ichishdi. Endi Usmon G‘ozixon Qo‘nur Alp uchun, G‘ozi Rahmon yoki Oqcha Xo‘ja, Saltuq, Sungur va O‘rxon uchun, O‘ruz darvesh va butun Qayi uchun qanday bo‘lsa, ushbu beklar uchun ham shunday edi.

Usmon G‘ozixon boya masjid oldida ming‘irlab aytganini endi ochiq takrorladi:

– Yukim yana-da og‘irlashdi.

Oradan biroz vaqt o‘tgach, qo‘shib qo‘ydi:

– Ammo, avvalo Allohga, keyin esa siz, birodarlarimga ishonaman.

Shu voqeadan bir necha kun keyin, So‘g‘udning aqliraso va hurmatli kishilari o‘zaro maslahatlashib, so‘ngra Erto‘g‘rulbek g‘oziy safdoshlariga borib so‘rashdi:

– Juma namozini o‘qishimiz kerak... Usmon G‘ozixon nomiga xutba o‘qishimiz lozim, – deyishdi.

Ular ham bu borada shayx Ada Boli bilan maslahatlashishni ma’qul ko‘rdilar.

Buning uchun Tepapinarga hay’at jo‘natildi. Ular bilan gaplashgan Ada Boli Usmon G‘ozixonni chaqirdi. Vaziyatni tushuntirib, bu istakning to‘g‘riligini aytdi va ruxsat kerak, dedi.

– Nima lozim bo‘lsa o‘sha qilinadi, – dedi Usmon G‘ozixon.

Shu o‘rinda Dursun Faqi gapga aralashdi:

– Xon janoblari! – dedi u, – Sultondan ruxsat kerak.

Bu gap uni o‘ylantirib qo‘ydi, lekin ko‘p cho‘zilmadi:

– Hoy, Dursun Faqi va ulug‘ otam, shayxim Ada Boli, sizlarga aytyapman; Sulton menga bayroq berdi, yorliq berdi, buning ustiga bu ellarni men qilich kuchi birlan olganman. Agar hali minnatim bor deb hisoblasangiz, qabul qilolmayman, chunki ruxsat bilan olinadigan xonlikning menga keragi yo‘q.

U jimib qoldi va hammaga birma-bir qarab chiqdi. Kutdi. Jimlik davom etardi. Hammasining biror yechim izlayotgani ko‘rinib turardi.

– Yo‘limni yoritguvchi nur. O‘rxonning bobosi, ulug‘ otam, ayting, bilib olayin: to‘g‘ri qilyapmanmi, yanglish-yapmanmi?

Ada Boli boshini ohista ko‘tardi.

Ko‘zlar to‘qnashdi. Ada Boli Usmon G‘ozixonning chaqnoq ko‘zalariga qarab dona-dona qilib gapirdi.

– Ey o‘g‘lim, ey G‘ozixon, faxrimizsan, quvonchimiz-ishonchimizsan. Mendan so‘rading, men javob beryapman: sen o‘zingga yarashadigan gapni aytyapsan, aytishing kerak bo‘lgan gapni aytyapsan, to‘g‘risini ga-

piryapsan. Ammo-lekin qonun-qoidani o'zgartirish juda ko'p tadbirni va o'ylashni talab qiladi. Sen bor, qardosh beklar bilan yana uchrash, ularning tagin rizosini ol.

* * *

Ada Boli shularni aytganilan so'ng qaddini ko'tardi. Usmon G'ozixonning bu nasihatni ma'qul ko'rgani bilinib turibdi. Ikki kapa odim bilan qaynatasining yoniga bordi, qo'lini olib, o'pti.

Ada Boli uni bag'riga bosdi, qulog'iga shivirladi:

– Ey, o'g'lim, senga nasihatim va vasiyatim shu: xutba o'qilgandan keyin birovning va mening qo'limni o'pmagin. O'rxonga yana nasihat va vasiyat qilki, xonlik o'ziga muyassar bo'lsa, hech kimning va sening ham, amakisining qo'lini ham o'pib yurmasin.

* * *

Usmon G'ozixon qardosh qabilalarning beklari Erto'g'rulbek g'oziyning yo'ldoshlarini yig'di. Xalqning juma namozini o'qish hamda bir qozi kerakligini aytgandan so'ng, o'qiladigan xutba uchun o'z qarorini bildirdi.

– Sizlar nima deysizlar? – deb so'radi.

– Gaping to'g'ri, – deyishdi hamma bir ovozdan.

Shundan keyin qozilikka Dursun Faqi tayinlanishini, ilk jumaning Qorajahisorda, masjidga aylantirilgan katta cherkovda o'qilishiga qaror qilindi.

O'SHA JUMA

Bugun kun boshqacha.

Odamlar ham boshqacha.

Azon o'qiyotgan G'oz Rahmonning ovozi ham butunlay boshqacha.

Bu o'zgarishlar – Dursun Faqining qop-qora yaltiroq to'nida, oppoq sallasida, suyanib turgan qilichida va nihoyat hilpirayotgan bayroqda aks etib turibdi. Dursun Faqi shu kunlarga yetkazgan Allohga hamd-u sanolar bilan boshladi va to'qqiz marta takbir keltirgandan keyin tanlagan mavzuda gapirishga kirishdi.

Amirlar, rahbarlar va ularning aloqalari haqida edi mavzu. Dursun Faqi suhbatida hadislarga to'xtaldi. Adolatga ergashmagan, zulum qiluvchi xonni dinning ofati deb ta'rifladi, uning molga hirs qo'yishini falokat hisoblagi; saxiy bo'lmagan va mas'uliyatini his etmagan boshliq qiyomat darakchisi ekanini gapirdi.

Payg'ambarimiz buyurganlarkim, Allohning bandalarini zulm va jabr ila qiynovchi xon qiyomat kuni eng dahshatli azoblarga duchor qilinadi. Dursun Faqi yana hadislarga asoslanib, amirning adolatdan ayrilgan zamoni shayton amriga kirgan hisoblanishini ta'kidlagi.

Usmon G'ozixon Dursun Faqi so'zlarini zo'r e'tibor, jon qulog'i bilan tinglagi.

Dursun Faqi Haqdan va adolatdan ayrilmagan amirga itoat qilish zarurligini uqtirdi va so'zlarini yana hadislar-dan misollar keltirib isbotlarkan:

– Ammo, unutmangkim, jihodning eng ma'quli zulumkor, to'g'ri yo'ldan adashgan amirga qarshi jim turmay haqiqatni aytishdir, – deb tugatdi.

U yetti takbir va salovotdan so'ng duosini Usmon G'ozixon bilan boshlagi. Butunlay boshqacha muhit ichra o'qilgan namoz tugagach, Usmon G'ozixon o'zi turgan o'rtadagi saflar orasidan chiqib, Dursun Faqiga yondoshdi, tik turgan holda:

– Omon bo'ling, Dursun Faqi, – dedi va qo'shib qo'ydi: – Alloh sizni safimizdan ayirmasin, aslo kam qilmasin. Aytganingiz kelsin va ijobat bo'lsin.

Keyin tarqalmasdan uning atrofini o'rab turgan jamoatga o'girildi:

– Agar adolatdan toyib, zulm va zalolatga yuz tutsam, Tangrining qahriga uchray. Men bilib-bilmay yo'limdan adashsam, noto'g'ri ish qilsam, qarshi chiqmaganlarni va men bilan qolganlarni ham Alloh qahriga olsin. Bordi-yu, mendan ustun, mohir va bilimdon odam chiqsa, mana shu bayroqni qo'limdan olmaganlar qilgan gunohlarim azobini tortsin!

U qo'li bilan bayroqni ko'rsatguncha bir muddat qotib turdi.

* * *

Usmon G'ozixon hukmronlik qilayotgan o'lkadagi ko'p narsaning o'zgarganini va o'zgarishlar majburan bo'layotganini ham ko'rib turibdi. U bu majburlashlarning urf-odatlar, an'analar va qonun-qoidalar yetarsizligidagi va kamlik qilaboshlaganidan vujudga kelganini fahmladi.

Endi kundalik hodisalarni va tushunmovchiliklarni bittama-bitta hal qilishning mushkilligi aniq. Chunki, endi avval uchramagan voqealar, tushunmovchiliklar va takliflarga duch kelinmoqda.

Bir kuni Usmon G'ozixon huzuriga bitta germiyonlik kishi kelib:

– Mana shu bozor solig'ini menga sot, – dedi.

Usmon G'ozixon hayron bo'ldi.

– Soliq deganing nima? – deya so'radi.

– Bozorga kelgan hamma narsadan men pul olaman, – dedi haligi kishi.

Usmon G'ozixon battar hayratlandi:

– Nima, bu bozorga keluvchilarning sendan qarzi bormiki, ulardan pul olmoqchisan?

Haligi kishi tushuntirdi:

– Ey, xon, bu – odat. Barcha mamlakatlarda shunday qoida bor. Kim podsho bo'lsa, bozorчилardan soliq oladi.

– Buni Tangri buyurganmi yoki beklarning o'zlari shunday tartib o'rnatishganmi?

– Ey, xon, urf-odat shunday. Buni beklar joriy qilishgan.

Javob Usmon G'ozixonni juda g'azablantirdi, yana Usmoncha bo'ldi-qoldi:

– Bir odamning ishlab topgani qanday qilib boshqaniki bo'la oladi? Men uning moliga nima qo'shdimki, menga pul ber deb aytaman? Hoy, inson, bor, jig'imga tegma! Menga bu gapingni boshqa qaytarma, joningga jabr qilasan! – deb haydab yubordi haligi kishini.

Keyin u bu voqeani dunyoning hech aql bovar qilmas narsasini ko'rgandek, bir suhbat chog'ida akasi Qunduzbek bilan Qumral Abdal va Yaxshi Faqiga gapirdi... bir kulib, maza qilishsin, degan niyatda.

Buni qaraganki, u kutgandek bo'lmadi. Yaxshi Faqi:

– Muhtaram Xon, – dedi, – o'zi odat shunday va ger-miyonlik to'g'ri gapni aytibdi. Bozordan foyda ko'ruvchilar biror narsa to'laydilar.

Usmon G'ozixon o'yladi, so'radi, surishtirdi, keyin:

– Modomiki shunday ekan, biror yuk olib borib sotgan har kim ikki aqcha bersin, – dedi. Faqat qo'shimcha qildi:

– Sotmaganlar hech narsa bermasin.

U buni bir farmon bilan qonunlashtirdi.

– Kimda-kim ushbu qonunimni buzsa, Alloh uning dinni ham, dunyosini ham buzsin. Kimga biror timar¹ bersam, sababsiz uning qo'lidan olishmasin.

¹ *Timar* – Usmoniylar davlatida qilgan xizmatlari evaziga kishilarga beriladigan yer, mol-mulk. Suyurg'ol...

U o'lgach, o'g'liga qolsin, juda yosh bo'lsa ham o'shanga berilsin. U jang qila oladigan darajaga yetgunga qadar safarbarlik paytida xizmatkorlari safarga borishsin. Bu qonunga amal qiluvchi har kimdan Alloh rozi bo'lsin. Agar naslinga bu qonundan boshqa qonunni tiqishtiradigan bo'lishsa, uni qiluvchidan ham, qildiruvchidan ham Alloh rozi bo'lmasin.

Usmon G'ozixon bundan tashqari, yangi olingan hisorlarda va shu hisorlarning atrofidagi qishloqlarda turmush tarzini tartibga solish, bozor ishlarini yuritish uchun yangi qonun-qoidalar ishlab chiqarish zarurligini o'ylay boshladi. Chunki bu yangi shaharchalardagi odamlar turmushi So'g'uddagiga sira o'xshamasdi. Bu shahar va qishloqlar va ularda yashovchi odamlar So'g'uddagi huzur-halovatni, o'zaro ishonch tufayli farovon turmushni ta'minlagan, hayot qiyinchiliklarini bartaraf etgan urf-odatlar, an'analardan yiroq edi. Shu boisdan ham ular uchun hamda ularni So'g'udga moslashtirish uchun yangi-yangi qoidalar va shu qoidalarni joriy qiladigan mas'ul odamlarni topdi.

Bu orada yaylovlarga ko'chib chiqish payti yaqinlashgan edi. Ayni paytida Aleates va Do'kas ikkalasining baravariga Holofiraning to'yiga taklifnomasi kelib qoldi. Marosim Bilajikda o'tadigan bo'libdi.

Usmon G'ozixon ikkala takfurga ham choparlari bilan o'zini siylab chaqirganliklari uchun tashakkurini bildirib, armug'onlar jo'natdi. Shuningdek, u Dukasdan alohida tarzda, Aleatesdan ikkita iltimosi borligini ham aytirib yubordi.

Birinchidan, to'y ayni ko'chish kunlariga to'g'ri ke layotir. Usmon G'ozixon Ertug'rulbek g'oziy zamonlaridan beri bo'layotgani singari qimmatli ashyolarini yana o'ziga omonat qoldirish niyatidadir. Usmon G'ozixon,

bundan tashqari, ashyolarini har yilgidek qurolsiz keksalar va ayollar bilan yuborajagini ham ma'lum qiladi.

Ikkinchidan, to'yga Qayi ayollari ham borishni va shunday katta Vizantiya to'yini ko'rishni istaydilar. Holbuki, Bilajikda bunchalik olomonni sig'diradigan maydonning o'zi yo'q. Shuning uchun ham to'y keng maydonda, masalan, o'sha xushmanzara Chaqirpinarda o'tkazilsa yaxshi bo'lardi. Hatto Usmon G'ozixon, sovg'a-salom ortilgan tuyalar karvonini xuddi o'sha joyga olib bora olardi.

Aleates har ikkala taklifni ham mamnuniyat bilan qabul qildi. Dukasga xabar berdi: „Turkning erkagi ham, ayoli ham qo'limga tushdi“, dedi.

Aleates va Usmon G'ozixonning qaroriga ko'ra, ashyo va buyumlar kun botishga yaqin ho'kiz-aravalarda Bilajikka jo'natiladi. Xuddi o'sha joylarda Usmon G'ozixon Chaqirpinardagi ziyofat va to'y-tomosha joyiga sakkiz-o'n nafar yovqur yo'ldoshi bilan yetib boradi.

Usmon G'ozixon vaqtini belgiladi.

Ashyolarni olib borayotgan guruhning boshida Go'kcha baji ketyapti. Unga yaxshilab chalg'itishni tayinladi. O'zi esa yoniga Qo'nur Alp, Oqcha Xo'ja, G'ozirahmon, Turg'ut Alp va Sungurni olib, Chaqirpinarga ot qo'ydi.

Takfurlar ularni juda yaxshi kutib olishdi. Ular halitdan shirakayf, mehmonlarga haddan tashqari mehr-muhabbat ko'rsatishyapti. Ko'sa Mixal ham yonlarida.

Usmon G'ozixon hali ot ustida, atrofga ko'z yugurtirib chiqdi. Hech kutmagan va o'zini xavotirga solgan vaziyatga duch kelganini sezdi. Maydonni yarim qurshab turgan qurolli odamlarni ko'rsatib:

– Ziyofat-u to'y-tomosha joyida bu askarlar nima qiladi? – deya so'radi.

Otini shartta burib, uzangisi bilan niqtadi. Yoʻldoshlari ham shunday qilishdi.

Usmon Gʻozixon jonholatda baqirdi:

– Boʻshashmanglar, doʻstlarim.

Kimdir qichqirdi:

– Hoy, nega qarab turibsizlar, turklar qochyapti, qoʻymanglar.

Maydon talotoʻp boʻlib ketdi. Avvalo, takfurlar otlariga minishga urinishardi. Nariyoqda esa Usmon Gʻozixon yoʻldoshlari bilan shoshib nima qilarini bilmayotganga oʻxshardilar; oldin oʻngga, keyin chapga ot surishdi. Shu tariqa orani keng ochmay, quvlayotganlarini gij-gijlaganday boʻlardilar. Qochayotganlar bilan quvlayotganlar orasidagi poyga bir yoki ikki oʻq otimi masofasini saqlagan holda Bilajikka qarab, Qaldiriq darasigacha davom etdi.

Daraga kiraverishda vaziyat oʻzgardi, quvlab kelayotganlar uchun hech kutilmagan voqea yuz berdi: Qiya yonbagʻirning ikki tomonidan va daradan birdaniga turk otliqlari hujum qilib qoldilar. Ular baravariga ot qoʻyib, yoylaridan oʻq yogʻdirdilar. Endi Usmon Gʻozixon besh yoʻldoshi bilan ularning oldiga chiqib, qilichlarini qinlaridan sugʻurdilar. Nigohi bilan axtargan Usmon Gʻozixon Aleates bilan Dukasni koʻrib qoldi, oʻsha yoqqa ot qoʻydi.

Ammo Dukas boshqalarga nisbatan sergak edi. Vaziyatni ilgʻab, ot boshini orqaga burib qocha boshladi. Aleates kech qolgandi, Usmon Gʻozixonning ilk zarbasidayoq joni uzilib yerga quladi. Yuztacha jangchidan qochishga ulgurganlarga qutulib ketishdi, qolganlar halok boʻldi.

Usmon Gʻozixon jangchilarini qochganlar orqasidan quvishga qoʻymay, otlari boshini toʻgʻri Bilajikka burdi. Chunki vaqt juda oz qolgandi. Goʻkcha baji ayni shu damda qalʼa darvozasiga yetib borgandi.

Keksa g'oziyalar va aravalarda gilam ostiga berkingan yigirmatacha jangchi so'nggi arava darvozadan kirishi bilan Go'kcha bajining imlashi bilan qilich yalang'ochlab darvozani egallashdi. Hamma yoq aralash-quralash bo'lib ketdi, olishuv boshlandi.

Kuchlar teng emasdi, sira teng emasdi. Usmon G'ozixon kechiksa, hammasi barbod bo'ladi. Go'kcha baji darvoza oldida bir tomondan palaxmonni ishga solsa, ikkinchi tomondan tashqaridan ko'zini uzmasdi. Nihoyat, bulutday quyulib kelayotgan Usmon G'ozixon otliqlarini ko'rdi, chaqirdi:

– Tezroq, xon, tezroq kelinglar!

Usmon G'ozixon uning ovozi eshitmadi, ammo o'z ovozi unga va butun vohaga eshittirdi:

– Hey baji, keldik, baji!..

Oralaridagi masofa yuz qadamcha kelar-kelmas edi. Go'kcha baji bag'riga sanchilgan o'q tufayli palaxmon sermayotgan qo'li havoda, yerga quladi. U palaxmon ushlagan qo'lini cho'zib bir joyni ko'rsatdi. Tortilgan tizgin tufayli osmonga tikkaygan Benlibo'zning belidan sakramoqchi bo'lgan Usmon G'ozixonga oxirgi kuchini yig'ib:

– Qo'y meni, xon, Oybikamga qara, qutqar uni, – deya oldi.

Usmon G'ozixon Go'kcha baji qo'lini uzatgan tomonga qarab, Oybika bilan O'rxonning yo'ldoshi Ilolmishga ko'zi tushdi.

Uchta bilajiklik ularga hujum qilar, Ilolmish qilichi bilan, Oybika esa xoda bilan ular hujumini daf qilayotir. Orqa tomondan ho'kizlar pana qilib turibdi. Usmon G'ozixon Benlibo'zning boshini burdi, otni niqtadi. Lekin keragi bo'lmay qoldi, chunki O'rxonning Oybikaga qilich sola-

yotgan bilajiklikning qo'lini uchirib yuborganini ko'rdi. Usmon G'ozixon u yerga yetib kelganda, sarbast qolgan Oybika qo'lidagi xodasi bilan Ilolmishga qilich solmoqchi bo'lgan bilajikliklardan birining boshiga tushirib, uni ag'dardi.

Bilajik bir namozlik vaqtida oq bayroqnikini bo'ldi.

Go'kcha baji va yana bittasi ayol bo'lgan yetti shahid ular kirgan darvozalaridan o'n besh-yigirma qadam naridagi ulkan bir chinor tagiga kiyimlari bilan dafn etildi. Go'kcha bajining ustiga so'nggi tuproq tortilarkan, uning tepasida yig'lab turgan o'g'li O'ruz darvesh emas, nevarasi Oybika emas, Usmon G'ozixon edi.

Usmon G'ozixon Bilajikda hayallamadi. Mozorlar tepasini tark etishlari bilan Bilajikda qoldirilganlardan tashqari otliqlari bilan Yorhisorga qarab yurdi. Mixal endi uning otliqlari bilan birga edi. Endi ulardan sira ajralmaydi. Yorhisorning darvozalari uning vositachiligida ochildi.

Usmon G'ozixon Dukasni qizi Holofira uchun kechirdi. Uni yetarli darajada boylik bilan erkin qo'yib yubordi. Dukas bola-chaqasini olib istagan joyiga boriishi mumkin edi. Usmon G'ozixon Ko'sa Mixal ko'magida buni ma'lum qilarkan, Holofira ham butun oila bilan shu yerda edi.

– Unga ayt, – dedi Usmon G'ozixon Mixalga qizni ko'rsatib, – men O'rxonning otasiman. Ketgisi kelsa ketsin, qolmoqchi bo'lsa, qolaversin. Agar qoladigan bo'lsa, bir Jonqiz Fotima, bir Holofira qizim bor, deyman.

Mixal bu gaplarni Holofiraga aynan tushuntirdi. U boshini baland tutib tingladi. Shu vaziyatda javob berdi:

– Men gapimni aytganman. O'rxonbek va xon otasi qabul qilishsa baxtiyor bo'laman. O'rxonbekning uyini uyim, otasini otam deyman.

Usmon G'ozixon bu gaplarni yaxshi tushundi. Bunga javoban buzilgan rumcha tilda gapirishdan tortinib o'tirmadi.

– O'rxonning baxtli bo'lishini istayman. Uning baxtli bo'lishi sening ham baxtli ekanligingni bildirishini tushunaman. Shuning uchun sening ham baxtli bo'lishingni istayman.

Keyin Sungurga o'girildi:

– Ey Sungur birodarim. Holofirani Oybika bilan birga So'g'udga jo'nat, – dedi.

Holofira ilk bor kulimsiradi. Uyalinqirab:

– Xon, avval ismim o'zgartirilishi kerak, – dedi-da, Sungurga ergashdi.

Usmon G'ozixon bu gapni yaxshi tushunolmadi. Yolg'iz qolganlarida sekin surishtirdi.

– Ismi Holofira. Siz bo'lsangiz nuqul buzib „Holofira“ deb talaffuz qilasiz. Shuning uchun ismini almashtirishni istaydi.

Usmon G'ozixon bir muddat o'yg'a toldi. Keyin kulimsiradi:

– Juda soz-da. Mayli, Nilufar bo'la qolsin... Nilufar guliga judayam o'xshab ketarkan...

* * *

Nilufar bir muddat So'g'udda, G'ozini Rahmonning uyida, Saniya bilan qoldi va xuddi Saniya kelin singari turkchani ham, turk urf-odatlarini hamda islom amallarini ham osongina o'rganib oldi. Yangaligini ham Saniya qildi.

O'rxonning istagi bilan nikohlari Oybika va Ilolmish nikohlari bilan birga o'qildi. To'ylari ham birga o'tkazildi.

To'yda, dastlab Malhun Xotun ikkala kelinga qarab, Oyvikani qiyiq ko'zlari, uzun bo'yi va quyuq sochlari bi-

lan Nilufardan go'zal deb hisoblardi. Lekin ko'p o'tmay Nilufar istarasi issiqligi, xushfe'lligi va izzat-ikromi bilan uni o'ziga rom qilajagini his etdi.

Usmon G'ozixon to'ydan keyin qardosh beklar va o'z yo'ldoshlarini yig'di.

– Allohning roziligi bilan o'lkalar oldik, uzoqlarga yetdik. Endi olganimizni asrashimiz, asraganimizni rivojlantirib, kengaytirishimiz kerak. Lekin bu yerdan turib har tomonga qo'l cho'zish qiyin. Boshqa har elni, o'lkani uni eplaydigan mohir odamga topshirish ma'qulga o'xshaydi. Men shunday deb o'ylayman, sizlar nima deysizlar? – deb so'radi.

– Gapingiz to'g'ri, – deyishdi.

Usmon G'ozixon bunga javoban, Eskishahar hokimligini akasi Qunduzga, Yorhisorni Qo'nur Alpga berdi. Inago'l Turg'ut Alpga topshirildi. Bilajikda esa qaynotasi shayx Ada Boli homiyligida Alouddinbek onasi va singlisi birgalikda yashaydigan bo'ldi.

Xonning u qarorini eshitgan Qora Guna:

– Xon, – dedi, – nima, sen hamisha So'g'udda qolaman deb o'ylaysanmi?

– Yo'q, – dedi xon. – Ey mening mard birodarim, zirikib ketdim men bu joylardan.

Shunday der ekan, u kulimsiradi. Uning bu jilmayishida nimalar yashirin ekanini tushunib bo'lmadi. Lekin g'am-g'ussa-yu alam ham borligi sezilib turardi.

Usmon G'ozixon ana shu suhbatdan so'ng Qunduz va O'rxon beklar bilan Qo'nur Alp va Turg'ut Alpni yoniga chaqirdi. Ulardan nima kutayotganini bayon qildi.

– Eng avvalo, – dedi u, – adolat bo'lishini istayman. Adolatning, Haq va huquqning Iso, Muso, Muhammad ummatlari; turk, armani, rum, tatarni ajratmasligini, teng do'st

va aqrabo deb, barchaga baravar bo'lishini istayman. Qiyinchiliklar, nochorliklar avvalo sizga, keyin millatingizga: boyliklar va huzur-halovat, avvalo, millatingizga, keyin o'zingizga bo'lsin. Jangda, olishuv paytlarida hamisha oldinda bo'lishlaringiz lozim. Shaharlarni buloqlar, masjidlar, karvonsaroylar, bozorlar bilan yashnatib, obodonlashtirib, hunarmandlar, dehqonlar hamda olimlar bilan shoirlarni, diniy arboblarni e'zozlashni, himoya qilishni unutmanglar.

Bundan tashqari, Usmon G'ozixon hujum qiluvchilarga shafqatsiz; sig'inib, bosh egib va omonlik tilab kelganlarga shafqatli bo'lish kerakligini ta'kidladi. Xatolar kechirilishini, qasd qiluvchi g'addor va yovuzlar darhol jazolanishi kerakligini uqtirdi.

– Mening ishonchimsiz, – dedi u nihoyat, – faxrim, g'ururim bo'ling. Allohga ishonib, qilgan ishlaringiz maqtalsin, o'zingiz maqtanmang. Ertadan boshlab, sizlarni yana yo'llar kutadi.

O'sha oqshom hammasi uchun xayrlashuv kechasi edi. Boshqalar qatori O'rxon ham yonida Nilufar, onasi Malhun Xotun, amakisi Qunduzbek va yangasi Oyna Malakni ko'rib, ular bilan rozilashdi. Ertasi kuni esa Ilolmish, Qora Ali, Qo'rqut Alp va Xayrulloh yo'ldoshlari bilan yo'lga chiqdi. Yonlarida Oybika va Nilufar bilan narigilarning rafiqalari ham bor edi.

Usmon G'ozixon keyinroq So'g'udga shu ish uchun kelgan qayni Mahmud bilan Malhun Xotunni, qizi Jonqiz Fotma va o'g'li Alouddinni Bilajikka, qaynotasi shayx Ada Bolining yoniga jo'natdi.

Ayriliq Malhun Xotunga juda og'ir botdi, lekin u qayg'usini bildirmaslikka, aytmasslikka urinardi. Buni bilib, sezib turgan Usmon G'ozixon battar qiynalardi. Uni So'-

g'uddan ayrilish, So'g'ud ahlining bu taxlit tarqalib ketishi qayg'uga solardi. Na O'rxon, na Qo'nur Alp, na-da Malhun Xotun bu g'am-alamni tushunmasa kerak deb o'yarladi Usmon G'ozixon. Ammo bu tarqalishning zarurligini o'zidan boshqa, balki, Ada Bolidan tashqari hech kim tushunolmasa ham kerak, degan o'y kechardi uning xayolidan.

Ayvonda, uylaridagi ushbu so'nggi kechalarida Malhun Xotunning endi qirov qoplagan chiroyli sochlari Usmon G'ozixonning yelkalariga yoyildi, ular birgalashib to'linoyning ko'tarilishini va tepalik ortiga botishini tomosha qilishdi. Usmon G'ozixon yorining muloyim badanini, boshqa hech qanday gulda his qilmagan sochlarining xush bo'yini to'yib-to'yib hidladi, erkaladi. Ular bir-birini erkalash bilan ovora, gaplashishmasdi. Usmon G'ozixon faqat bir martagina:

– Menga Tangri bergan armug'onim, mening Zumrad Anqom! – dedi shivirlab. Keyin past ovozda qo'shib qo'ydi: – Hali O'rxonimiz bor. Alloh bizlarga nabiralalar bersin; Tangri ularni O'g'uzga ato qilsin...

Bu tovushda endi g'am yo'q edi. Malhun Xotun sezib turibdi. U o'zini o'nglab oldi, erini mahkam quchoqladi... Oy bota boshladi.

– Tangrim, o'zingga shukr, – dedi Usmon G'ozixon.

* * *

Usmon G'ozixon Malhun Xotunni kuzatganidan besh kun keyin, yonida Oqcha Xo'ja, Saltuq, Sungur va G'ozzi Rahmon Bilajikka o'tmay Yorhisorga bordi. U yerda uch kun mehmon bo'ldi. Ajralishadigan oqshom o'rtoqlariga:

– Endi niyatimni aytmoqchiman, – dedi. – Yuqorida, kunbotishda Zisimo degan bir qishloq bor. Bursa bilan Iznik oralig'ida joylashgan. Ikkalasining yo'lini tutashtirib turadi. O'sha joyni yurt qilsak nima deysizlar?

– Juda mos joy, xon, – dedi Oqcha Xo'ja.

Usmon G'ozixon ertasi kuniyoq yoniga uch yuz otliqni, barcha qurilish ustalarini, yo'ldoshlaridan faqat Sungurni olib yo'lga chiqdi. Qolgan jangchilari va yo'ldoshlarini Yorhisorda qoldirdi.

Zisimo qishlog'i bir necha oy ichida bir masjid, bitta karvonsaroy, ikki hammom, buloqlar va uylar bilan ancha kengaydi. Usmon G'ozixon:

– Nomi endi Yenishehir¹ bo'lsin! – dedi.

Qurilgan uylar g'oziyilarga berildi. So'g'uddan, Domanichdan uzoqlashilgan, Bursa va Iznikka yaqinlashilgan edi.

* * *

Ayni shu damlarda Usmon G'ozixonga uni tashvishga soluvchi bir xabar olib kelishdi: elxoniyar sultonni olib ketishib, o'rniga o'z odamlarini qo'yishibdi. Endilikda Ko'nyoning do'stlariga qanday munosabatda bo'lishi noma'lum edi. Usmon G'ozixon bir muddat harakat qilmay, diqqat bilan kuzatdi.

Ko'nyodan va uning atroflaridan ko'chmanchilar kela boshladi. Bu bir necha oy davom etdi. Qayi yerlariga qurolli va qurolsiz, keksa va yosh, dehqon va hunarmand, olim va johil, yaxshi va yomon, axloqli va axloqsiz minglab odamlar kelib joylashdi.

¹ *Yenishehir* – Yangi shahar.

Bu ko'chishning dastlabki paytlaridagi bir necha voqea Usmon G'ozixonni ogohlantirgandi: kelganlarni o'z holi-ga tashlab qo'ymas, qat'iy buyruq bilan oilalarni bo'lib tashlamaslik sharti ila bir-birlaridan uzoqroq yerlarga joy-lashtirdi. Navkarlarni ham bo'lib, uchmadan, beshtadan qi-lib, turli beklarga topshirdi. Eng muhimi, navkar, baqqol, hunarmand, ayol-erkak – barcha ko'chmanchilarning Qayi urf-odatlariga o'tishlarini talab qildi. Boshqacha yo'l tut-ganlar haydab yuboriladi, deb shart qo'ydi.

Dastlabki ikki yil ichida ahvol ancha og'ir kechdi. Bozorlarda ishlar chalkashib ketdi, bezovtaliklar, no-tinchliklar, ko'ngilsizliklar, janjallar yuz berdi. Ammo bu nosozliklar uzoq davom etmadi. Talabchanlik bilan amalga oshirilgan tadbirlar tartib-intizom va jipslikni mustahkamladi.

Dastlab ko'zga ko'rinmagan, lekin qisqa vaqt ichida natijalari ma'lum bo'lgan Ko'nyo ko'chmanchilari va O'g'uz xalqi orasida o'zaro manfaatli hamkorliklar qa-ror topdi. Dehqonchilikdan temirchilikka, duradgorlikdan zargarlikkacha bo'lgan yo'l bosib o'tildi.

Usmon G'ozixonning o'zi ham jang qilish uslublari borasida ancha narsa o'rgandi. Lekin uni eng qiziqtirgan narsa Saljuqiylarning boshqaruv usuli edi. Shu boisdan ham ko'chib kelganlar orasidagi o'qishni, yozish-chizish-ni biladigan va jang qilishga mohir navkarlarni o'z atro-figa to'pladi.

Shu tariqa Usmon G'ozixon o'lkalarida po'lat toblash, arava o'qini sozlash, tom yopish, teri oshlash, urug' ye-tishtirish, ota-bobolardan qolgan ishlama usullari yangi vositalar bilan boyitildi. Bog'-rog'lar tiklandi, mevali da-raxtlar ekildi. Har bir sohaga yangiliklar kiritildi. Kasal-liklarni davolash usullari o'zgardi.

OY HAM BOTADI

Vaqt o'tyapti. Usmon G'ozixon esa harakatsizlikka mahkum. Shunga qaramay, u sabrsiz emas. Shoshma-shosharlik qilmayapti. Bezovta bo'lmayapti. Jizzakiligi ko'rinmayapti. Sarkash daryo sohilidagi tik qoyaga o'xshaydi. Vaqt sarkash daryo misoli, Usmon G'ozixon bo'lsa go'yo bir qoya va hamisha shunday qoladiganday.

U Ko'nyodan kelgan olimlar va ko'pni ko'rgan odamlar bilan tez-tez suhbatlashib turar, miyasida g'ujg'on o'ynayotgan fikrlar haqida savol so'rar, javoblarini diqqat bilan tinglar, keyin shunga qarab tadbirlar belgilardi.

Ana shunday so'rab-surishtirishlar va suhbatlardan tashqari, Usmon G'ozixon uzlatga chekingandek tutadi o'zini, uzoq o'y surib jim yuradi, bir o'zi ot choptirib goh suv sohilida, gohida tepa ustida paydo bo'ladi, goho bir o'zi o'tirib nay chaladi.

U yozning dastlabki kunlaridan birida eng aziz o'rtoqlarini, Oqcha Xo'ja, Qo'nur Alp, G'oz Rahmon, Saltuq va Sungurni yig'di. Ularni kulib qarshiladi. Ular bilan kechirgan shirin damlaridan so'z ochdi va oxirida so'rab qoldi:

– Ey mening bahodir jo'ralarim, rosa qarib qoldikmi deyman?

Keyin u o'tgan kunlarni eslatib turuvchi bir jamiyat qurish istagida ekanini aytdi.

– Sizlar tayyor bo'lib turinglar, tong otmasdan yo'lga tushamiz, – dedi xon.

Xuddi o'sha kuni kechga tomon o'g'li Alouddin Bilajikdan kelib qoldi.

– Xon hazratlari, bobom shayx Ada Boli sizni ko'rmoq istaydi.

Shayx Ada Boli og'ir betob. Ko'zini yumsa o'limiga ishonib yotibdi. Usmon G'ozixonni so'nggi bor ko'rib qolay, deydi.

Xon safdoshlariga:

– Niyatim – niyat, unutmanglar. Agar taqdir bo'lsa, qaytishda amalga oshiramiz, – dedi-da, Bilajikka ot qo'ydi.

Ada Boli tepalik yonbag'ridagi uyida, vodiya qaragan ayvonida yarim hushsiz yotibdi. Boshi uzra Yulduz Xotun, Malhun Xotun, Mahmud, Xusomiddin Turg'ut, Qumral Abdal, ikki kelini bilan uch nabirasi o'tirishibdi.

Qumral Abdal egilib, qulog'iga pichirladi:

– Shayxim, xon o'g'lingiz keldi.

Ada Bolining lablaridan bir soya misol, holsizgina jilmayish sezildi. Ko'rpaning ustida turgan qo'lini uzatmoqchi bo'ldi, lekin qimirlata olmadi. Usmon G'ozixon tushundi. Uchta katta qadam tashlab yoniga bordi, tiz cho'kdi, qo'lini ushlab lablariga olib bormoqchi bo'ldi. Qiziq, Ada Boli qo'lini tortdi, boshini o'girib unga qarashga kuch topdi, kulimsirab:

– Aytgandim, xon... qo'l o'pma, – dedi. So'ng qizi Malhun Xotunni ko'rsatishga urinib shivirladi:

– Yozdim.

– Sizga xat yozganlar, menda, – dedi Malhun Xotun.

Ada Boli xuddi shuni eshitish uchun o'limga oyoq tirab turgandek Usmon G'ozixonning qo'lini qisishga urinarkan, jon taslim qildi.

Pichirlab Qur'on o'qiyotgan Qumral Abdalning ovozi yuksaldi. Usmon G'ozixon O'rxonning bobosining ko'z qovoqlarini erkalaganday, asta yopti. Unga bir muddat qarab turdi. Oyoqda turgancha boshini egib, duo o'qib, qo'llarini yuziga tortdi.

* * *

Usmon G'ozixon Malhun Xotunni so'lg'in, holsiz, bemajol ko'rdi. Yolg'iz qolishlari bilan uni bag'riga bosdi, sochlarini siladi, o'pdi, erkaladi. Uni nima deb yupatishga so'z topolmasdi.

– Ey mening baxtim-quvonchim; ey O'g'uzning umidi; yaxshi uxlamayapsanmi, yaxshi ovqatlanmayapsanmi? – demoqchi bo'ladi. Lekin o'zining ahvoli ham yaxshi emasligini his etadi. Endi bir-birlarini quchoqlab, bag'rilariga bosishgach, ahvol o'zgardi, Malhun Xotun qolgan kuch-quvvatini unga singdirmoqchi bo'layotganga o'xshaydi.

* * *

Shayx Ada Bolining janozasi juda sodda o'tdi. Jamoa orasida oh-voh qilganlar, hayajonli tug'yon urganlar bo'lmadi. Hech kim gap-so'z qilmadi. Shayx Ada Boli go'yo ular orasida. Hamma bir-birida shayxni ko'rayotganday, uni yonlarida his qilayotganday edi.

Usmon G'ozixon shuni yaxshi sezmoqdaki, shayx Ada Boli dunyoni bir butun qilganlardan, vaqtning oltin zanjiriga halqa bo'lganlardan edi. U shayxning o'ziga qoldirgan xatini o'qir ekan, uni yodlagan va takrorlayotganday bo'ladi. Xuddi xatni ancha yil burun yod olgan-u, tuyg'ulariga, o'ylariga singdirgan, shu xatga qarab ish qilganday, O'rxon bilan shu xatga binoan gaplashganday edi. Go'yo bu xat oddiy bir maktub emas-u, u unuta olmaydigan o'sha Sivriqoya kechasidan bu yog'iga Usmonchaga tomchi-tomchi singigan Ada Boliday, uning harakat dasturi, ko'zining nuri bo'lganday edi.

So'ngra Usmon G'ozixon xatda Ko'nyo sultonlarini ko'rganday, Erto'g'rulbek g'oziyini, Jonqizni ko'rganday,

Go'kcha bajini, O'ruz darveshni, Qumral Abdalni, Shayx Faqini, Qora Guna bekni va boshqa qardosh beklarni va xutba o'qigan Dursun Faqini va uni tinglagan jamoani, safdoshlarini va barcha navkarlarini, erkag-u ayol – barcha urug'ini ko'rganday bo'ldi.

Uning ko'z o'ngiga shayxning Sivriqoyadagi kulim-sirashi va aytgan gaplari keldi:

– Dunyoni bizga katta ko'rsatayotgan bizlarning kichkinaligimiz, bolam. Jahlimiz, sabrsizligimiz, manmanligimizdir. Xuddi shular tufayli kichiklashamiz, keyin esa dunyoni juda katta ko'ramiz... Qara, osmonga qara... Yulduzlarni ko'ryapsanmi? Millionlab yulduzlar... Sen juda katta deyayotganing dunyo, mana shu ko'rib turganing yulduzlarning eng kichkinasining yonida tirnog'ing uchichalik ham kelmas ekan...

To'g'ri, dunyo juda katta, juda ham ulkan. Lekin bu faqat bir umr uchun. Faqat bitta inson uchun bu buyuklik. Bir urug' uchun emas. Bir maqsad, bir e'tiqod, bir mafkura uchun emas bu buyuklik.

Dunyoning bunday maqsadlarga, e'tiqodlarga, mafkuralarga ochiq bo'lgan davrlari bo'ladi. Dunyo xuddi shunday davrda hozir. Dunyo shunday bir urug', shunday bir maqsad, shunday bir e'tiqod, shunday bir mafkurani kutyapti.

– Nima bo'ldi, nimani o'ylab qolding? – so'radi undan Sungur.

– O'rxonbekka aytadigan gaplarim bor, Sungur og'ayni, shularni o'ylayapman.

Usmon G'ozixon shayx Ada Bolining xatini O'rxonbekka yuborishga qaror qildi.

Elxoniyalar shimol va shimoliy g'arb bilan qiziqishmadi. Ko'nyodan orqaga qaytishdi. Usmon G'ozixon ham

yengil tortdi. Endi u tinch va xotirjam. Hali qiladigan ishlari ko'p. Shu boisdan tinib-tinchimaydi. Bu orada yana bir tashvish paydo bo'ldi, bu uning sevikli tulpori Benlibo'z edi. Benlibo'z ancha qaridi. Endi avvalgiday chaqqon va tez chopolmaydi. Usmon G'ozixon keyingi paytlarda Yenishehirning xirmon joyida uch yashar bir toy bilan mashq qilyapti. Toy Benlibo'zning quluni. Xuddi otasining o'zi. Lekin mashqlar davomida Usmon G'ozixonning undan jahli chiqdi:

– Tavba, biror ishga yaramaysan, otang qayerda-yu, sen qayerda! – deb baqirib berdi. Holbuki, toyning sag'risini kerib, oyoq olishlarini kuzatib turganlar: „Mashalloh“, „Ofarin“ deyishdan o'zlarini tiyisha olmasdi. Arg'umoqning nomini „Ikkinchi“ qo'yishdi. Benlibo'z birinchi bo'lsa, bu ikkinchi bo'lsin, deyishdi-da. Oradan ko'p o'tmay Benlibo'z o'ldi. Uning o'limiga Usmon G'ozixon rosa qayg'urdi. Uning qayg'usi, g'am-g'ussasi boshqacha edi. Zero, Ikizja, Ko'prulihisor, Aydos, Bilajik, Inonyu, Itburnini qo'lga kiritishda Usmonga, Usmonbekka, Usmon g'oziyga, Usmon G'ozixonga madadkor bo'lgan Benlibo'z edi. Bu ot uning jangovar yo'ldoshi edi axir!

* * *

Ada Boli vafotidan uch hafta o'tgach, Usmon G'ozixon safdoshlarini yig'di.

– Ma'lumki, mening qayg'ularim bor, deb, unutmanglar deganimni esdan chiqarayotganga o'xshaysizlar, – dedi. – Mening tilagim boqiy. Tayyor bo'linglar, ertaga tong otishidan oldin yo'lga chiqamiz.

Hammaga xabar qilinib, jam bo'lishdi. Ikkovi o'ng tomonida, uchovi chap tomonida, G'ozixon besh yo'ldoshi bilan otlarini yo'rttirib borishyapti. Avval janubga qarab

yurishdi. Safdoshlari Inago'lga boryapmiz, deb o'ylashdi. Ammo oradan ko'p o'tmay Usmon G'ozixon ot tizginini g'arbiga burdi.

Osmonda ingichkalashib, hilolga aylana boshlagan oy nur sochardi. O'rmonlar dengizini eslatuvchi qir-adirlarni aylanib, vodiylardan o'tib, daryolardan kechib, past-baland tepaliklardan oshishdi. Oy endi xira tortgandi. Ko'k yuzi lojuvard tusga kirib, tong oqarib kelardi.

Oldilarida shimolga qarab cho'zilgan va borgan sari yuksalib borayotgan ulkan tog' ko'zga tashlanardi. Ko'p o'tmay tog' yonbag'riga burilishdi. Sharq yorishib kelardi. Bulutlar oqarib, po'rtahol tusini olmoqda. Huv pastda, o'ng tomondagi yashil vohani tuman qoplabdi. Har yer-har yerda uchqunlar ko'zga tashlanadi. Ana, tilladay tovlanib oftob chiqmoqda.

Xullas, yana bir o'q otimi qadar yurilgach, Usmon G'ozixon otning tizginini tortdi. Sheriklari ham to'xtashdi.

Usmon G'ozixon qo'lini shimolga uzatdi:

– Bursa, – dedi.

Ko'zlari chaqnab aytdi bu so'zni. Bursa tomon cho'zilgan qo'li xuddi eng uzun qilich singari, go'yo Bursa ustida turganday. Qo'li ham hali ochiq, go'yo Bursani hovuchiga olmoqchiday.

Usmon G'ozixonning ko'kragi, xuddi oti emas, o'zi chopganday ko'tarilib tushardi. Hayajonlangani ko'zlaridan ham, jilmayishidan ham sezilib turardi.

– Ko'k kumush, – dedi Usmon G'ozixon. – Qara. Rahmon, qara, Sungur, qara, Oqcha Xo'ja. Saltuq, Qo'nur, qaranglar, hu anavi Qubba – Minora ham kumush.

Jim qoldi. So'ng yuragi hapriqib buyurganday qo'shib qo'ydi: „Men o'lgach, o'sha Kumush Minoraning tagiga ko'minglar“.

Keyin hayajoni bosildi, otidan asta tushdi. Hamrohlari ham otlaridan tushishdi.

Bursaga oqib boruvchi irmoq shu yerdan boshlanardi. Ular yarim doira qurib o'tirishdi. Hisorni qurshab olgandek edi o'tirishlari. Baland qal'a devorlari ichidagi shahar, ular o'tirgan joydan Usmon G'ozixonning ulkan hovuchiga sig'adigan bir javohirlar sandig'iga o'xshardi.

Quyosh yuksalmoqda, osmon moviylashib, vodiy yashil tusga kirmoqda. Olisdan ko'rinib turgan Qubba esa endi hovuchga olingan kumushday porlab turardi. Usmon G'ozixon Minoradan ko'z uzmay yana takrorladi:

– O'lganimdan keyim meni o'sha Kumush Minoraning tagiga ko'minglar.

Uning labidan uchgan bu kalima mayin, lekin qat'iy iltimos va vasiyatday jarangladi.

* * *

Usmon G'ozixon Avval Iznikni olish kerak, deb o'yladi va chalg'imasdan Iznik ustiga yurish qildi. Chunki Iznik qal'asi juda mustahkam va yaxshi mudofaa qilina-yotir. G'ozixon uni hujum qilib qo'lga kirita olmasligini yaxshi tushunardi.

– Anavi yerga tezda qal'a qurilsin, – dedi. U oti ustida turganicha qo'lini Iznik janubidagi tepalikka uzatdi.

Usmon G'ozixon ko'rsatgan joy Qora Tegin edi. U aytgan qal'a o'sha joyda qurildi. Iznikning yo'li yopildi, endi unga kirib ham, chiqib ham bo'lmasdi. Usmon G'ozixon qal'ani Toz Aliga topshirdi.

Jangda yuz yog'iydan yuz o'girmas – bu Toz Alining laqabi edi. Usmon G'ozixonning buyrug'i bilan jangga kirishni u o'ziga baxt deb bilardi. Xullas, ikki yuz nafar sarboz bilan Iznikdan tashqariga, tashqaridan Iznikka bi-

ror qush uchgani yo‘l qo‘ymas, ko‘lda qayiq suzdirmas edi. Bu orada Usmon G‘ozixon buyrug‘iga binoan qal‘a tashqarisidagi qishloqlarga teginmas, aholiga yaxshi munosabatda bo‘lar, mushkullariga ko‘maklashar, oralarida do‘stona aloqa o‘rnatardi.

Ish shu darajaga borib yetdiki, Iznik atrofidagi qishloqlarda yashovchi aholi qal‘a himoyachilarining shahardan chiqib, hujumga o‘tgan paytlarida Toz Alining yonida turib jang qila boshladilar. Iznik navkarlariga va shahar xalqiga murojaat qilib:

– Kelinglar, bechoralar... Kelib bizlarga qo‘shilinglar va rohatda yashanglar, bizlar endi rohat-farog‘atdamiz, – deya tashviqot qila boshladilar.

Usmon G‘ozixon Qora Tegindagi bu qal‘a yordamida vodiyni qo‘l ostida ushlab turish va imkon boricha harakat qilishi uchun O‘rxonbekni Yorhisorda qoldirdi. Iznikdan kelgan elchilar Toz Aliga:

– Begingiz bilan gaplashish niyatidamiz, – deganlaridan so‘ng, u bu vaziyatni O‘rxonbekka bildirdi.

O‘rxonbek Qora Teginga yetib keldi. Elchilar unga:

– Bizlar bilan bitim tuzing, toki xalqimizga ziyon-zahmat yetmasin, – deyishdi va niyatlarini bayon etishdi: – Ketadiganlarimiz ketishsin, qolishni istaganlar qolaversin. Hisorni sizlarga topshiramiz.

Shunda O‘rxonbek g‘oziy Toz Ali va uning sarbozlarining qo‘rboshilariga tayinladi:

– Xonimiz Usmon g‘oziy otam menga: mardlik g‘azotning eng yaxshisidir, degan edi. Garchi hisor taslim bo‘lishga tayyor ersa-da, eng xayrlisi omon qoldirib taslim qilishdir. Mayli, bular aytganiday bo‘lsin, ketgan chiqib ketsin, qolishni xohlaganlar qolaversin. Bizlar tomondan hech kimga ziyon yetkazilmasin.

Toz Ali ham, uning boʻluk boshliqlari ham baravariga:
– Toʻgʻri aytyapsiz, – deyishdi.

Soʻngra elchilar bilan kelishib olindi.

Uchrashuvda kelishilganidek, ertasi kuni ertalab takfur, yonida rafiqasi, ikkita yosh oʻgʻli, shuningdek, Iznikdan koʻchib ketishni xohlagan erkag-u ayol – ikki yuz chamasi kishi Istanbul darvozasidan chiqdi. Oʻrxonbek gʻoziy qoʻshib bergan sarbozlar ularni olib ketadigan kemagacha kuzatib qoʻyishdi.

Ular joʻnab ketishgach, Oʻrxonbek gʻoziy oʻz sarbozlari bilan Iznikka Yenishehir darvozasidan kirdi. Uni din peshvolari va shaharda qolganlarning ulugʻlari kutib olishdi, yoʻllarda koʻplab xalq saflangan, ularning aksariyati xotin-qizlar edi. Ular Oʻrxonbek gʻoziyning olqishlar edilar. Oʻrxon shaharning bosh ruhoniysiga yuzlandi.

– Bularning podshohi oʻlib, men podshoh boʻlib qoldimmi? – deb soʻradi.

Bosh ruhoniy maʼyus jilmayib:

– Mardlik va bahodirlik hamma uchun podshohdir, – dedi.

Oʻrxonbek gʻoziy:

– Balli, – haq gap, – dedi.

Keyin uni ulkan va juda koʻrkam bir bogʻga boshlab borishdi. Xalq ham oʻsha yerga toʻplandi. Ular orasidan oldinga yugurib chiqqan yosh qizcha qoʻli bilan Oʻrxonbek gʻoziyning sarbozlarini koʻrsatib qichqirdi:

– Ushbu Ikyulos bogʻi hech qaysi yozda bunchalik gullamagandi.

Bogʻ uzra yangragan olqishlar hammaning bu chiroyli qizcha fikriga qoʻshilganidan dalolat berardi.

Nihoyat, oʻsha kuni koʻpchilik musulmon boʻldi. Oʻrxonbek gʻoziy sarbozlaridan koʻplari izniklik goʻzal qiz

va bevalarni nikohlab oldilar. O'rxonbek G'oziy ushbu uylanganlarga Iznikning eng shinam uylaridan hadya qilib berdi. Katta cherkovning jome masjidga, bir monastirning masjidga aylantirilishini, Yenishehir darvozasi oldida bitta imorat tiklashni buyurdi. Bobosi shayx Ada Bolining muridlaridan Xo'ja Hasanni avlodlariga qolishi sharti bilan shayx qilib tayinladi.

– Ey bobomning yodgori, buyugim, – dedi unga. – Menga Iznik Vizantiyaning ilm manbayidir, – deysiz. Sizdan tilagim shulkim, Iznikda yana bir bino – madrasa quring va uni O'g'uzning ilm markaziga aylantiring.

Iznikning taslim bo'lgani haqidagi xabar tez orada butun Vizantiyaga yoyildi, imperatorlikni larzaga soldi. Imperator Bursa takfuriga jahl bilan tez harakat qilib, turklarga qarshi yurish boshlashni buyurdi.

Vazir Barsuk buning shart ekanini takfurga ko'pdan beri tushuntirishga urinar, lekin hech gap uqtirolmasdi. Takfur bo'lsa o'z idroksizligini boshqa ayblari bilan birga qo'shib, ularni vazirga to'nkadi-da, uni o'zidan uzoqlashtirdi, shu tariqa Istanbulga nisbatan o'z ahvoli-ni o'nglab olganday bo'ldi. Bu orada esa Adranos, Keta, Bidnos va Kestel takfurlarini yig'ilishga chaqirdi.

Usmon G'ozixon Bursaga xabarchilar yuborib, yangi darakhchilar ham topib qo'ygandi. Yig'ilish o'tar-o'tmas takfurlar bir bitimga kelishib, harakatga kirishganini bilib oldi. Darhol barcha safdoshlari va qardosh beklarni yig'di. Takfurlar yo'lga tushishlari bilan Usmon G'ozixon ham bayroq ko'tardi.

Ikki qo'shin Qo'yun hisori¹ oldida yuzma-yuz keldi.

Jang shu paytgacha ko'rilmagan bir shiddat bilan boshlandi va bir necha kun davom etdi. Bu shafqsiz

¹ *Qo'yun hisori* – Quyi qal'asi.

olishuvda Usmon G'ozixonning jiyani, Qunduzbekning o'g'li Oytug'di Adranos takfuri bilan qilichbozlik qilayotib shahid ketdi. Bu qayg'u jiyani Boyxo'ja va akasi Savji haqidagi alamiga qo'shilib, Usmon G'ozixonning dardini battar alangalatdi. Eski yarasi yangilanganday bo'ldi. Qancha urinmasin, jangda o'sha takfur bilan yuzlashish yo'lini topolmadi.

Takfurlar qo'shini to'zitib yuborildi. Shahid ketganlar o'chi olindi. Usmon G'ozixon endi:

– Bursa! – derdi, – Bursaga!

Faqat hali hal qilinishi kerak bo'lgan hisob-kitoblar bor edi.

Hali jang davom etarkan, Usmon G'ozixon qochib qolgan Bursa takfuri ortidan quvishning foydasi yo'q, deb topgan va ro'parasidan chiqib qolgan Kestel takfurini qilichdan o'tkazib, uning sarbozlarini tum-taraqay etganidan so'ng, O'rxon bilan olishayotgan Adranos qo'shinining o'ng qanotiga tashlandi. Buni ko'rgan Adranos takfuri qo'shini boshida qochishga tushdi. Usmon G'ozixonning tovushi jang-u jadal na'ralarini, otlarining kishnashini, qilichlarning sharaqlashini bosib ketdi:

– Qo'ymanlar, u menga tiriklay kerak...

Lekin yeta olishmadi. Adranos takfuri Ulubot ko'p-rigidan o'tgan, Ulubot qal'asiga yashiringan edi. Ulubot takfuri ham daryoning narigi sohilida edi.

Usmon G'ozixon daryo sohiliga kelib, otining tizginini tortdi. Vaziyatni chamalab ko'rdi. Ko'prikdan o'tmoqchi bo'lsa, narigi sohildagilar o'q yog'dirishlari turgan gap. Chaqirdi:

– Ey takfur! Senga aytyapman. Qochib, qal'angga yashiringanni menga topshir. Agar bermasang, ko'l boshidan aylanib kelib, butun elingni qon qaqshataman.

Takfur bir muddat o‘ylab turdi-da:

– Kelishaylik, – dedi.

G‘ozixon „Tilaging nima?“ deb so‘ragach, shartini aytdi:

– Sen va sening naslingdan birortasi ushbu ko‘prikdan o‘tmasagina qochoqni tutib berishim mumkin.

G‘ozixon „roziman“ degach, Adranos takfuri qo‘l-oyog‘i bog‘liq holda keltirib topshirildi. Uni Keta qal‘asi qarshisiga olib borib, burda-burda qilib tashlashdi. Sungur bor ovozi bilan baqirib:

– So‘zi ustidan chiqmay, dushmanlik yo‘lini tutganlarning holi mana shu! – dedi.

Xalq qal‘aning darvozalarini ochib berdi.

Usmon G‘ozixon „Bursa“ derdi, Bursani o‘ylardi. Bursani qo‘lga kiritish juda qiyin ekanini o‘ylardi. Yo‘q, bu shaharni jang bilan olib bo‘lmaydi. U buni yaxshi tushunardi.

Lekin Bursa olinishi kerak. Bursa mutlaqo olinishi shart... va G‘ozixon so‘nggi uyqusiga o‘sha yerda yotishi kerak!

Bir kuni bosh ustalarni chaqirib amr etdi:

– Hisorning ikki tomoniga Qora Tegindagidan ham mustahkam qal‘a tiklaysizlar. Ichkaridan tashqariga, tashqaridan ichkariga qush ham uchib o‘tolmaydigan bo‘lishi kerak.

Darhol ishga kirishildi. Qor, qish demay ishlashdi, bahor oldidan qurib bitkazishdi.

Usmon G‘ozixon qal‘alardan birini jiyani Oq Temurga, ikkinchisini Balaban degan bayotlik yigitga topshirdi. Bularning ikkalasi ham keyingi jang-u jadallarda o‘zlarini ko‘rsatgan sofdil, jasur odamlar. Ular o‘z vazifalarini bajarishga kirishdilar.

* * *

Vaqt o'tayotir. Usmon G'ozixon va uning safdoshlari keksayib bormoqda. Qo'shinda yosh g'oziyalar lashkar-boshi bo'lib yetishmoqda. Ularning sabri chidamaydi: zafarga tashna bari. Har bir g'alabadan keyin yana zafar quchish ishtiyoqi kuchayadi. Ko'pi O'rxonbek bilan tengdosh. Oralarida ulardan yoshlari ham bor.

Ana shulardan beshtasi bir kuni Usmon G'ozixonning huzuriga kelishdi. Qo'nur Alpning o'g'li Qora Alp gap ochdi:

– Muhtaram xon, – dedi. – Alhamdulillah, kofirlar mag'lub, musulmonlar g'olibdir. Chunki sizdek serg'ayrat xonimiz bor. Bundan bu yog'iga chekinish joiz emas.

Bu gapdan keyin Usmon G'ozixon jiddiy o'ylar to'ldi: Vaqti kelyapti. Endi bayroqni topshirish kerak. U Sivriqoya kechasini esladi. Ada Bolini xotirladi. G'ozixon bayroqni topshirish navbati kelganini his etmoqda.

U Malhun Xotunni – Zumrad Anqoni o'ylay boshladi. Malhun Xotunning so'nggi uchrashuvdagi so'lg'inligini, holsizligini xotirladi. O'z ahvolini o'ylab qoldi.

Navbat – bayroq topshirilishiga!

Endi G'ozixonning navbati, bayroqni topshirish kerak. Chunki G'ozixon bu o'ylarida, ushbu xotirlashlarida Usmonchadan Usmon G'ozixonni yetishtirgan idrokini yangilagandi.

Shunday qilib, Usmon G'ozixon dastlab yoniga Ko'sa Mixal, Saltuq, Oqcha Xo'jani olib g'azovotga borgan bo'lsa, endi yoshlarga o'z qonun-qoidalarini singdirgan biror safdoshini qo'shib, O'rxonni, Qora Alini, Ilolmishni g'azotga jo'nata boshlagandi. Keyin-keyin bu ishlarni O'rxonbekning yolg'iz o'ziga qo'yib bera boshladi.

– Shu muddat ichida Nilufar Xotun O‘rxonbekka bir o‘g‘il, G‘ozixonga nevara tug‘ib berdi. Usmon hayotining eng buyuk, eng muqaddas murodiga yetish uchun uning ismini Murod qo‘ydi... So‘ngra nevarasining o‘g‘li – evarasini ko‘rgan Yulduz Xotun vafot etdi.

Usmon G‘ozixon tepasida o‘tirib duo o‘qiydigan mozorlar ham ko‘payib qoldi. Ko‘p o‘tmay u Qo‘nur Alp va Saltuq bilan Dursun Faqini tuproqqa berdi. Hademay Usmon Benlibo‘z singari seva boshlagan arg‘umog‘i Ikkinchi ham o‘lib qoldi. Uning uchun Benlibo‘z qaytadan o‘lganday bo‘ldi, endi u tanlagan tulpor Guni-shig‘i edi. Ehtimol, bu tulpor otlar ichida eng sarasidir. Lekin, G‘ozixon uni mingisi kelmaydi, ko‘rgisi yo‘qqa o‘xshaydi.

Usmon G‘ozixon faqat bittagina narsani istaydi. Negadir ana shu istagiga sira qarshi borolmaydi. Nihoyat u o‘sha ko‘rishni istamagan, mingisi kelmagan Guni-shig‘ini so‘rattirdi va yoniga yolg‘iz Sungurni olib, yo‘lga tushdi. Yo‘l-yo‘lakay G‘ozixon sira gapirmadi. Uning boshida ming bir xayol charx urardi. Usmon G‘ozixon uchun bugungi kun ham, kelajak ham go‘yo bittagina masala, yagona istakdan iborat edi. Bu masala esa uning Bursada, Kumush Minora ostida so‘nggi uyquga ketish, mahsharga o‘sha yerda uyg‘onish edi. Do‘sti Sungurning ushbu yo‘lchilikda sezgani, tushungani shu bo‘ldi.

Ular avvaliga Inonyuda qo‘ndilar. Keyin kallayi saharda, bomdod namozini o‘qir-o‘qimas yo‘lga tushib, Itburniga borishdi. U yerda Ada Bolining xonaqohiga kirishdi. Xonaqoh ko‘p yillar burun qanday ko‘rgan bo‘lishsa, o‘shandayligicha saqlanib qolgan, hozir ancha jonlangan edi. Ularni xonaqohning shayxi – Ada Bolining

o'g'li, Alouddinning murshidi, G'ozixonning qayni Mahmud kutib oldi.

G'ozixon Sungurni Mahmudning ixtiyoriga qoldirib, o'zi zina bilan mehmonxonaga ko'tarildi. U Malhun Xotunni ilk marotaba ko'rgan deraza yoniga bordi. Zumrad Anqosini dastlab ko'rgan o'sha chorbog'ga qaradi. Ko'z oldiga o'sha damlar keldi, ana Malhun Xotun, ana uning sevimli Zumrad Anqosi. O'shanda u qanday ahvolga tushgan bo'lsa, hozir ham shunday bir holatni boshidan kechirmoqda.

Usmon G'ozixon o'sha mehmonxonada, devorida Qur'on xaltachasi osig'liq, otasi Erto'g'rulbek g'oziyi tikka turib tong ottirgan xonada, tokchasida Vizantiya va Saljuqiylar tangalari topilgan xonada yotib qoldi. Bu xonada u faqat Malhun Xotunni ilk bor ko'rganini emas, o'g'li O'rxonbek zarb ettiradigan tangalar haqida ham o'ylardi.

* * *

Keyin ertasiga, yana ertalab, tong shafag'ida yo'lga tushishdi. So'g'udga borishdi. Butun So'g'ud ahli oyoqqa turdi, ularga peshvoz chiqdi. Shunda G'ozixon So'g'udning o'ziga nisbatan alohida mehrini tuydi. U ushbu qadr-don shaharda boshqacha g'urur, boshqacha ishonch his etdi.

G'ozixon So'g'udda onasi Jonqizning, ot minishni o'rgatgan Qora Teginning, yoy ustasi – shirinso'z Oq Temurning qabrlarini ziyorat qildi, gullariga suv quydi. So'ngra O'rxonning temirchi ustasi, keksayib qolgan Hamdining huzuriga bordi, hol-ahvol so'radi. Kechani esa Malhun Xotun bilan chimildiqqa kirgan uyda o'tkazdi. Shundan keyin yo'llarida davom etib, Tepapinar,

Domanich, Sivriqoya, Harlaq, Ikizjani aylanganlaridan so'ng, Bilajikda bo'ldilar va u yerdan Malhun Xotunni olib Yenishehirga qaytishdi.

Betnim yelish-yugurishlar o'z ta'sirini o'tkazgandi. G'ozixon o'zini ancha oldirib qo'ygandi. Malhun Xotun ham oldingi hoida emas, keksaygan, so'lib qolgandi. Shunga qaramay, G'ozixonga parvona bo'lardi: u olis yo'l yurib, og'rib yotib qolgandi.

Malhun Xotun Bursani qamal qilib turgan O'rxonbekka xabar yubordi:

– Xon otangning ahvoli og'ir, tezda yetib kel...

* * *

Yenishehirga O'rxonbekdan oldin Nilufar Xotun o'g'li Murod bilan, Alouddin rafiqasi Gulnoz va qizi Amina bilan, Jonqiz Fotima eri Qora Do'g'an va o'g'li Erto'g'ul bilan kelishgandi. O'rxonbek G'ozixon yotgan xonaga kirganida otasi quchog'ida nabirasi Murodni erkalar, ikki tomonida Erto'g'ul bilan Jonqiz Fotima turishardi.

G'ozixon ro'parasida O'rxonbekni ko'rgach, butunlay o'zgardi. Sal oldingi quvnoqlikdan asar ham qolmadi. Tamoman jiddiylashdi, hatto xavotirlanganday bo'ldi.

– Bursada nima gap? – so'radi shoshib.

O'rxonbekning qamalni tashlab kelganidan tashvishda edi, chunki uning kelishini kutmagandi.

O'rxonbek darrov tushundi, hech narsa deya olmay, o'girilib, orqasida turgan onasiga qaradi. Shunda G'ozixon ham gap nimadaligini tushunib, kulimsiradi:

– Kela qol, – dedi.

O'rxonbek tiz cho'kib, otasining qo'lini o'pdi. Usmon G'ozixon unga nabiralarini ko'rsatdi:

– Qaysi birini ko‘proq yaxshi ko‘rishni bilolmay turibman, bolam. Bu mening Murodim. Bu onam – Jonqizni, bu esa otam – Erto‘g‘rulni yodimga solyapti.

Endi hamma shu yerda. Burla Xotun, Bonu Chechak, ularning yonlarida Boyxo‘ja va Oyna Malak ham tushga yaqin yetib kelishgandi. G‘ozixon ularning hammasiga bir-bir qarab chiqdi, yangalarining kelinlik paytlarini, ularning baxtiyor onlarini, qayg‘uli damlarini esladi; jiyalarini, o‘z farzandlari va nabiralarning tug‘ilishlarini, o‘zining quvnoq va g‘am-g‘ussali kunlarini xotirladi.

Nihoyat, Usmon G‘ozixon bularning bir nechtasidan tashqari, shunday baxtiyorlik va o‘z baxtining asl nash‘-u namosini to‘la totib ko‘rolmaganini, ichiga singdira olmaganini o‘yladi, ichi achiganday bo‘ldi, so‘ngra hammasiga, ayniqsa, Malhun Xotunga nisbatan o‘zini aybdor his etganday bo‘ldi; o‘zini ularning hayotidan tashqarida yashaganday sezdi. Go‘yo Malhun Xotunning ham, boshqalarning ham sevgisini o‘g‘irlaganday tuydi o‘zini.

U mehrini, sevgisini, ulardan, ayniqsa, Malhun Xotundan o‘g‘irlagan, Qayiga bergan edi. Qayiga va O‘g‘uzga qarzdor bo‘lib qolmay deb, bulardan, Malhun Xotundan qarzdor bo‘lib qolgan edi.

Usmon G‘ozixon bir sira yakkama-yakka qolgan paytda qizi Fotimaga:

– Ey mening go‘zal qizim, meni qo‘y, onang sho‘rlikka qara. Uning ahvoli chatoq, – degandi.

– Ko‘rib turibman, – degandi Fotima ham.

Usmon G‘ozixonning tashvishi yana-da ortdi.

* * *

Vaqt shom bilan xufton orasi. Kechki nonushta qililib, ko‘hna So‘g‘ud va Domanichda o‘tgan kunlardan gapla-

shib, qariyb unutilayotgan bir qator ajoyib voqealarni eslashdi. O'tgan voqealar, onasi va otasining uyda va chodirda yashagan damlari Usmon G'ozixon ko'z o'ngidan bir-bir o'tdi. Jo'ralari Qo'nur Alp, G'ozzi Rahmon, Oqcha Xo'ja, Saltuq va Sungurning bolalik chog'larini, birgalikdagi o'yinqaroqliklarini esladi.

Bolalarning ko'zlari yumila boshladi. Malhun Xotunni ham uyqu elita boshladi. U esa uxlamaslikka urinib, o'zini qiynayapti. G'ozixon:

– Olib borib yotqizinglar bolalarni, – dedi.

Hammasi chiqib ketayotganda O'rxonbekni to'xtatdi:

– Ey o'g'lim, birpas to'xta.

Ikkovi yolg'iz qolishdi. G'ozixon:

– Yaxshilab eshit, o'g'lim, – deya boshladi so'zini. – Senga aytadiganlarimni aytganman. Tilaklarimni gapirganman. Bobong – ulug' Ada Bolining xatini ham berganman. Bu yog'ini shariat va urf-odatlar bo'yicha olib boraverasan. Lekin, modomiki onang vasiyat payti keldi deb hisoblar ekan, sazasi o'lmasin, xotiri jam bo'lsin. Senga vasiyatim shunday: Hatto onang bo'lsa ham, kimda-kim senga Tangri buyurmagan narsani gapirsa, sen uni qabul qilma. Aslini bilolmasang, Tangri ilmini bilguvchilardan so'ra. Senga itoat qiluvchilarga yaxshi munosabatda bo'l. Haq va haqiqat tomon bo'l. Fozil-u fuzalolarga, hunarmandlarga hamisha e'tiborli bo'l. Sarbozlarning doimo oldida yur. Tag'in senga xizmat qilayotgan nasroniy-larga mudom ehsonlar berib tur, toki sening ehsonlaring ularga tuzoq bo'lib tursin.

Jim qoldi. Keyin qo'lini O'rxonbekning yelkasiga qo'yib, boshini unga tomon engashtirdi. Endi ular bir-birining ko'zlariga tik qarardilar. Usmon G'ozixon bosiq ovoзда:

– O'g'lim! – dedi. – Men o'lgandan keyin Bursaga, o'sha Kumush Minoraning ostiga ko'mgil. Bursani qo'lga kirit!

U chuqur nafas oldi-da, qo'shib qo'ydi:

– Bora qol, o'g'lim! Tong otishi bilan yo'lga chiq. Bursada azon o'qimay turib qaytib kelma!

* * *

Bursa qattiq qarshilik ko'rsatayotir. G'oziyalar Bursa atrofida yozlar, qishlar, bahorlarni o'tkazishmoqda.

Usmon G'ozixon o'rnidan turdi, ammo Gunishig'iga minolmayapti. Minsa ham, besh-o'n o'q otimidan oshiq yurolmayapti. Bursaga borolmayapti. Buning evaziga Bursa bilan Yenishehir o'rtasida xabarchilar ko'prigi qurishga muvaffaq bo'ldi. Endi, bir necha oydan beri Bursadan, O'rxonbekdan xabar olib turibdi. U ko'pincha Sungur bilan yolg'iz qoladi, chunki Oqcha Xo'ja va G'oziy Rahmon hali g'azovot bilan yurishibdi. Sungur Bursa ostonalarida jang qilolmaganidan dilgir. Alam qilganidan badfe'l va qo'rs bir odamga aylanib qoldi. Duch kelgan odamga baqirib-chaqirib, qo'pol gapirmoqda, diliga ozor bermoqda. G'oziyxon keksa do'stiga achinib qarab qo'yarkan:

– Hoy, Sungur, – dedi. – Axir, biz shuncha ish qildik. Ko'ngil rohatlanishi va orom olishi lozim. Buncha kuyunishning ne keragi bor?

* * *

Bir kuni ertalab, mazasi qochgan Malhun Xotun oshxonada bazlama pishirayotgan tandir tepasida turgan joyida ingramasdan, biror tovush chiqarmasdan o'tirib qol-

di-yu, jon taslim qildi. Odamlar to'plandi, dafn marosimini bajarishdi. G'oz Rahmon azon aytdi. Yaxshi Faqi Qur'on o'qittirdi. Malhun Xotunni qabrga qo'yishdi. Mozorga tuproq tortishdi. G'oz Rahmon va Yaxshi Faqi Qur'on o'qirgan, G'ozixon tuproq tortardi.

Lekin ayni shu damda, u sevgili va mehribon yori qabriga tuproq torgarkan, hozir mana shu yerda emasdek, go'yo oshxonada, tandir tepasida yiqilib qolgan va hamisha o'sha yerda yolg'iz qoladigan uning o'zi – Usmon G'ozixondek edi.

G'ARIB BIR YO'LOVCHI

O'lim edi bu kelayotgan. Azroilning oyoq tovushlari edi eshitganlari. Usmon G'ozixon buni yaxshi bilib turibdi. Malhun Xotunni ko'mganlaridan beri bir oycha vaqt o'tdi. Azroil boshi uzra turibdi. Lekin u hali o'limga tayyor emas.

Bir dard tirnar edi uning ichini. Kecha-yu kunduz labi pichirlaydi. Allohdan yana biroz muddat berishni so'raydi... bir mujda uchun... o'sha joyda, o'sha Kumush Minoraning ostida yotishini bilish uchun... o'z urug'iga umid qilgan mafkuraning ro'yobga chiqishiga ishonish uchun!

Usmon G'ozixon faqat shundagina, faqat Bursa olinsagina erisha oladi ko'ngil rohatligiga. Faqat shundagina tabassum bilan: „Xush kelding, shodlik olib kelding“, deya oladi Azroilga; chunki faqat shundagina tayyor bo'la oladi Munkar-Nakirga; chunki faqat shundagina u Allohning o'ziga bergan umrni, kuchni, baxtni oqlay olganiga, yaxshi va to'g'ri ishlatganiga ishongusidir.

Bodamlar gulga kirgan va Usmon G'ozixon chidab

bo'lmis og'riq tutgan navbatdagi xurujlarning birida boshini o'ngdan chapga burarkan, derazaga, derazaning nariyog'idagi pushti rangga burkangan daraxtlarga ko'zi tushdi.

Shunda u shirin so'zli, quvnoq tabassumli Oq Temurni eslab, ming'irladi:

– Biz ayoqga chidadik!

Chidashdi, lekin yetishtirgan mevalari qayerda?

Og'riqlar azob bermoqda. Qimirlashga holi yo'q; lekin mevalari qayerda?

Bu savolga javob topolmay, holsizligiga qaramay, g'azab bilan silkinib qo'ydi:

– Meni Bursaga ko'minglar.

Bursaga, Bursa ostonalaridagi O'rxonbek g'oziylariga eshittirish uchun qichqirmoqchi bo'ldi, lekin zo'rg'a ingray oldi, xolos. Buni o'zi ham angladi va alamidan o'zi yotgan kigiz ustida qaddini rosladi va qo'llarini cho'zdi. Muncha ham uzun bu qo'llar... Yetti qadam narida, eshik tashqarisida, bir kalimayi shahodatlik masofada turgan Azroilning chalg'isiga yetadi, mahkam ushlab, xuddi Kalanozning qilichi singari ikkiga bo'lib tashlaydiganga o'xshardi.

Bir yonida Sungur, ikkinchi tomonida G'ozi Rahmon, shoshilib... va qo'rqib ketib qo'llarini ushlabdi: o'limni kutishayotgani aniq.

G'ozixon buni ko'rib turibdi va „Oli Imron“ surasidan o'qigan bo'ldi:

– Har bir jon faqat Allohning izni bilan va aniq belgilab qo'yilgan muddatda chiqadi...

U kelayotgan o'limdan qo'rqmaydi, qayg'urmaydi ham, faqat biroz ma'yuslik bor, iltijo bor: „Ozgina muddat ber, mujdaga yetadigan muddat, xolos“.

U yotgan xona jimjit... butun atrof suv quygandek jim...

Ana mo'jiza – tuyoq tovushlari. Dunyoning eng uchqur ot tuyoqlarining tovushi... kelayotir uning quloqlariga.

Sungur yugurib tashqariga chiqdi va o'sha zahoti orqasiga qaytdi:

– Suyunchi, xon! Bursa bizniki! Muborak bo'lsin!

Behol bo'yni unga burildi. Nursiz ko'zlarida tabassum aks etdi. Hazillashganday:

– Kech qolding, Sungur, – deb qo'ydi.

Chunki ot tuyog'ining tovushlaridan olgan edi bu mujdani, bu suyunchini. Tuyoqlar tovushini yaxshi tushunardi Usmon G'ozixon. Ko'pdan ko'p yurishlarda, kechami, kunduzmi, tuyoqlar tovushini eshitaverib, suyunchimi yo yomon xabar, bilar edi u.

O'sha uzun qo'llar, baquvvat qo'llar endi go'dak qo'llariga o'xshab qolgandi. Kurakday-kurakday yirik qo'llar go'dak qo'llariga aylangan edi... Shu jajji qo'llarini ko'kka ko'tardi...

Usmoncha... Usmonbek... Usmonbek g'oziy... Usmon G'ozixon duo o'qir, shukronalar aytar, kulimsirab eshikka qarardi. Eshikdan kirib kelayotgan endi Azroil emas, yana birozdan so'ng qovushadigan ko'ngil sultoni, Zumrad Anqosi – Malhun Xotun bo'lib ko'rinardi ko'ziga.

Va Usmoncha, Usmonbek, Usmonbek g'oziy... Erto'g'rulbek g'oziy o'g'li Usmon G'ozixon endi tayyor, xushchaqchaq, baxtiyor. Og'riqlari, sanchiqlari to'xtadi, qaqshashlari butunlay yo'qoldi. Qoshlari kerilgan, lablari qimtilgan. Hozir his qilib turgani faqat bir narsa – horg'inlik. Qattiq charchaganga o'xshaydi. O'xshaydi emas, ayni shunday.

Usmon G'ozixonning yirik ko'zlari yumilyapti. Biroq quyuq qoshlari, uzun kipriklari, qattiq mo'ylovi, qirg'iy burni va qoramag'iz yuzi kulimsirayapti.

– Uxlayapti, – deyishdi.

Holbuki, Usmon G'ozixon ko'zlarini yumgancha huzur bilan o'tgan kunlarini eslayapti. Bir-bir xotirlayapti, eshitganlarini, ko'rganlarini, sho'xliklarini, haqiqatning yuzaga chiqishini... Uning xotiralari Ulutog'dan ham yuksak. Usmon G'ozixon endi davrining ikki uchini – tasbeh singari birlashtirgan. Endi u o'z davriga Burgutpedan Qayi ko'chishiga qaraganday nazar solyapti.

Hamma va har narsa bir-bir o'tyapti uning ko'z o'ngidan. Ana Usmoncha... yo'ldoshlari bilan... Ana Ada Boli, jilmaymoqda... Mixail Kosses, Mahmudbek va Az-Zohid bosqini... Ana Itburnidagi xonaqoh, mehmonxona, Malhun Xotun ko'ringan deraza. Harlaq keldi ko'z o'ngiga, O'ruz darvesh, ko'ppagi Bo'zo'g'lon bilan. Ana Ikizja, Yog'li bozori. Aydos, Qo'yun hisori, Inago'l, Chaqirpinari, Bilajik, Yorhisor va boshqalar, qilichlar sharaqlashi, na'ralar, ot kishnashlari, shahid ketganlar... Boyxo'ja, Savjibek... janoza marosimlari, yaylovga ko'chishlar, to'y-tomoshalar... Bonu Chechak... Saniya... Nilufar... hamma-hammasi o'tyapti ko'zi o'ngidan.

Ha, hamma-hammasi, Tepapinardagi sehrli tushi bilan birga; Ada Boli, Malhun Xotun, Zumrad Anqo, O'rxonbek bilan birga... Va Usmon G'ozixon yuzida o'sha sehrli tushining ziyosi tufayli kulimsirayapti. Uzun va quyuq kipriklari bir titradi-yu, to'xtab qoldi; qimirlayotgan lablari qotib qoldi.

Erto'g'rulbek g'oziy o'g'li, Jonqizdan tug'ilgan Usmon G'ozixon so'nggi bor nafas oldi. Ruhini Bursaga, Kumush Minoraga uchirdi.

Yaxshi Faqi:

– Boqiy faqat Allohdir, – dedi.

Qur'on o'qiyotgan G'oz Rahmonning ovozi yuksalib borardi.

USMON G'OZIXONDAN QOLGANLAR

Usmon G'ozixonni Yaxshi Faqi bilan jandarlik Qora Xalil yuvib kafanlashdi va tobutga qo'yishdi. Uni So'g'udga olib borishdi, chunki O'rxonbek:

– Bursaga vaqt erta, – degan edi.

Shayx Ahi Shamsiddin, Ahi Hasan Qorao'g'lon singari Ko'nyo donishmandlari ham ishtirok etgan marosimda ko'plab odam qatnashdi, lekin yig'lagan, ingragan, faryod urib, fig'on ko'targanlar bo'lmadi.

Ko'sa Mixal mozorga tuproq tashlayotgan O'rxonbekka qararkan, Erto'g'rulbek g'oziyning qabri tepasidagi Usmonbek g'oziyini ko'rganday bo'ldi, ko'zlarida yosh halqalandi.

Ertasi kuni fozil-u fuzalolar O'rxonbek g'oziy va Alouddinbek boshchiligida butun oilani yig'ishdi.

– O'lim haq, meros halol, – deyishdi.

Shundan keyin Usmon G'ozixon qoldirgan mol-davlat hajmi hisob-kitob qilindi:

Usmon G'ozixonning Denizli gazlamasidan sallalik bo'zi, Olashehir to'qimasidan bayroqlari, qini va dastasi odmi bir qilichi, bir sadoq, bir nayza, bir juft uzun qo'njli etik, bitta tuzdon, bitta qoshiqdon, Sultono'nida va Yenishehirda sakkizta chopqir oti, mehmonlar uchun boqilayotgan ikki suruv qo'yi bor edi! Qolgan shular... Tillasi, kumushi, aqchasi yo'q edi uning!

Ko'sa Mixal bularni ko'rgach, uning qo'lga kiritgan

qanchadan qancha o'ljalarini, xususan, takfurning oltin uyumini esladi. Yaxshi Faqi ham, o'sha juma jome masjidida:

– U dunyodan g'arib bir yo'lovchi singari o'tdi, – dedi.

Usmon G'ozixon hamma narsani O'g'uz uchun qilgandi, O'g'uzga bergandi. Ayni paytda Usmon G'ozixon O'g'uz uchun o'g'li O'rxon va nabirasi Murodni qoldirgandi.

MUNDARIJA

Nashriyotdan	3
Usmon G'oziy	5
Bodom nihollaridan biri	18
Aydos qal'asi	45
Bir taroq mojarosi	78
Usmon G'ozixon	113
O'sha juma	118
Oy ham botadi	133
G'arib bir yo'lovchi	152
Usmon G'ozixonidan qolganlar	156

Adabiy-badiiy nashr

TARIQ BUG'RA

USMON G'OXIXON

Tarixiy roman

Ikkinchi kitob

„Ziyo nashr“ nashriyoti

Toshkent – 2020

Muharrir	<i>Oybek Haydarov</i>
Badiiy muharrir	<i>Nasiba Ergasheva</i>
Musahhah	<i>Gulandom Umarova</i>
Sahifalovchi	<i>Umar Qodirov</i>

Nashriyot litsenziyasi AA № 0008, 27.03.2019

29.05.2020 da bosishga ruxsat etildi. Qog'oz bichimi 84x108 ^{1/32}.

Ofset qog'oz. „Times“ garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 8,4. Adadi 5000. Shartnoma № 114–20.

Buyurtma raqami 454-20.

„Ziyo nashr“

Mas'uliyati cheklangan jamiyat

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 23-mavze, 42-uy.

«Credo Print» MChJ

Kitob fabrikasida chop etildi

Toshkent sh., Bog'ishamol k. 160.

Tel.: 71 234-44-01/05

www.credoprint.uz

Bug'ra, Tariq

B 99

Usmon G'ozixon: ikkinchi kitob. [Matn]: roman / T. Bug'ra;
tarjimon: F. Shohismoil. – T.: „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020. – 160 b.

ISBN 978-9943-6343-3-6

UO'K: 821.512.161-31

KBK 84(5Tuk)

TARIQ BUQ'RA

USMON
Q' OZIXON

ROMAN II KITOB

ZIYO NASHR

 t.me/zionashr
 fb.com/zionashr
 zionashr@mail.ru

ISBN 978-9943-6343-3-6

9 789943 634336